

TECHNICKÁ UNIVERZITA V LIBERCI
Fakulta přírodovědně-humanitní
a pedagogická

Politické myšlení J. S. Milla

Bakalářská práce

Studijní program: B7507 – Specializace v pedagogice
Studijní obory: 6107R023 – Humanitní studia se zaměřením na vzdělávání
7504R269 – Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání

Autor práce: **Darina Ouředníková**
Vedoucí práce: Mgr. Michal Trčka

ZADÁNÍ BAKALÁŘSKÉ PRÁCE

(PROJEKTU, UMĚLECKÉHO DÍLA, UMĚLECKÉHO VÝKONU)

Jméno a příjmení: **Darina Ouředníková**
Osobní číslo: **P15000739**
Studijní program: **B7507 Specializace v pedagogice**
Studijní obory: **Humanitní studia se zaměřením na vzdělávání**
Český jazyk a literatura se zaměřením na vzdělávání
Název tématu: **Politické myšlení J. S. Milla**
Zadávací katedra: **Katedra filosofie**

Z á s a d y p r o v y p r a c o v á n í :

1. Cíle:

Stručný popis Millova života

Popis historického a společenského pozadí Millovy doby

Shrnutí základních témat, kterým se Mill věnuje, včetně analýzy hlavních argumentů (jak se staví k zastupitelské demokracii, socialismu, právu žen, svobodě, atd.)

Popsání vybrané kritiky Millovy filosofie a porovnání s širšími znalostmi v oblasti politické teorie

2. Práce s texty v českém a anglickém jazyce

3. Metody - historická a filosofická analýza textů, deskripce vybraných částí a jejich interpretace

4. Studentka bude v průběhu vypracovávání bakalářské práce pravidelně konzultovat a řídit se metodickými a organizačními pokyny vedoucího práce.

Rozsah grafických prací:

Rozsah pracovní zprávy:

Forma zpracování bakalářské práce: **tištěná/elektronická**

Seznam odborné literatury:

BEDNÁŘ, Miloslav, LOUŽEK, Marek (ed.). John Stuart Mill: dvě stě let od narození: sborník textů. Praha: CEP - Centrum pro ekonomiku a politiku, 2006. ISBN 80-86547-57-4.

DOERING, Detmar a František SCHWARZ. Liberalismus v kostce. Jinočany: H&H, 1994. ISBN 80-85467-79-8.

HEYWOOD, Andrew. Politické ideologie. Praha: Victoria Publishing, 1994.

MILL, John Stuart. Utilitarismus. Přeložil Karel ŠPRUNK. Praha: Vyšehrad, 2011. ISBN 978-80-7429-140-1.

MILL, John Stuart. O svobodě: On liberty. Přeložil K. RADIL. Praha: J. Otto, 1914. Světová knihovna.

MILL, J. S. Vlastní životopis. Praha: Josef Pelcl, 1901.

ŠIMÁČKOVÁ, Božena. John Stuart Mill. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis).

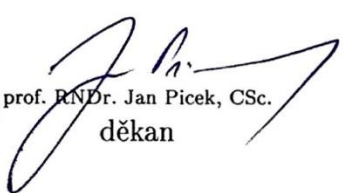
Vedoucí bakalářské práce:

Mgr. Michal Trčka

Katedra filosofie

Datum zadání bakalářské práce: **22. listopadu 2016**

Termín odevzdání bakalářské práce: **30. dubna 2018**

prof. RNDr. Jan Pícek, CSc.
děkan

doc. PhDr. David Václavík, Ph.D.
vedoucí katedry

V Liberci dne 16. prosince 2016

Prohlášení

Byla jsem seznámena s tím, že na mou bakalářskou práci se plně vztahuje zákon č. 121/2000 Sb., o právu autorském, zejména § 60 – školní dílo.

Beru na vědomí, že Technická univerzita v Liberci (TUL) nezasahuje do mých autorských práv užitím mé bakalářské práce pro vnitřní potřebu TUL.

Užiji-li bakalářskou práci nebo poskytnu-li licenci k jejímu využití, jsem si vědoma povinnosti informovat o této skutečnosti TUL; v tomto případě má TUL právo ode mne požadovat úhradu nákladů, které vynaložila na vytvoření díla, až do jejich skutečné výše.

Bakalářskou práci jsem vypracovala samostatně s použitím uvedené literatury a na základě konzultací s vedoucím mé bakalářské práce a konzultantem.

Současně čestně prohlašuji, že tištěná verze práce se shoduje s elektronickou verzí, vloženou do IS STAG.

Datum:

Podpis:

Poděkování

Chtěla bych poděkovat vedoucímu práce Mgr. Michalu Trčkovi za odborné vedení, trpělivost, ochotu a čas, který mi v průběhu zpracování bakalářské práce věnoval. Zároveň chci poděkovat rodině a nejbližším přátelům, kteří mi byli oporou po celou dobu studia.

Anotace

Bakalářská práce se zabývá politickým myšlením Johna Stuarta Milla. První kapitola pojednává o historickém, sociálním a politickém kontextu doby, ve které J. S. Mill žil a tvořil, o faktorech, které mohly ovlivnit jeho myšlení. Druhá kapitola shrnuje etapy jeho života a vyzdvihuje osoby, které ve vývoji ovlivnily Milla (James Mill, Jeremy Bentham, Harriet Taylor Mill). Ve třetí kapitole se nachází popis vybraných témat, kterým se Mill ve své práci věnuje, především politická nebo etická témata (utilitarismus, svoboda, politická ekonomie, socialismus, zastupitelská vláda). Poslední část práce se věnuje podrobnému popisu a rozboru otázky práv žen se zaměřením na dílo *Poddanství žen*.

Klíčová slova

Jedinec, práva žen, socialismus, společnost, svoboda, utilitarismus

Annotation

This bachelor thesis deals with John Stuart Mill's political thought. The first chapter is about the historical, social, and political context of the period in which J. S. Mill lived and wrote. About the factors that could have influenced his way of thinking. The second chapter summarizes the stages of his life and highlights the people who have influenced Mill (James Mill, Jeremy Bentham, Harriet Taylor Mill) in his development. The third chapter includes the description of basic topics chosen by Mill in his work, especially focused on the topics of politics and ethics (utilitarianism, freedom, political economy, socialism, representative government). The last part of the thesis deals with the detailed description and analysis of women's rights issues more specifically focusing on the work *The Subjection of Women*.

Keywords

Individual, women's rights, socialism, society, freedom, utilitarianism

Obsah

Úvod.....	7
1 Historický a politický kontext.....	8
2 Život.....	10
2.1 James Mill	10
2.2 Přísná výchova a vzdělávání	11
2.3 Změna pohledu a duševní krize.....	13
2.4 Seznámení s Harriet Hardy Taylor a její vliv na Milla	14
2.5 Návrat ke spisovatelské činnosti	15
2.6 Poslední roky života.....	16
3 Základní témata.....	17
3.1 Utilitarismus.....	17
3.2 O svobodě.....	22
3.3 Politická ekonomie.....	26
3.4 Socialismus	27
3.5 Vláda zastupitelská.....	30
4 Práva žen.....	34
4.1 Poddanství žen	35
4.2 Pohled na manželství.....	38
4.3 Rovnoprávnost žen.....	39
4.4 Výhody rovnoprávnosti.....	40
4.5 Shrnutí hlavních argumentů a souvislostí s dalšími tématy	42
Závěr	44
Seznam použité literatury	46
Elektronické zdroje	47

Úvod

Cílem bakalářské práce je popsat zásadní momenty v životě filosofa a politického ekonoma Johna Stuarta Milla a interpretovat jeho základní myšlenky, které prezentoval ve svých jednotlivých dílech. Práce se zabývá politickým myšlením J. S. Milla se zaměřením na práva žen. Jeho život a následný myšlenkový vývoj ovlivnily události 19. století, hlavně pak francouzská a průmyslová revoluce, které jsou součástí historického, sociálního a politického kontextu doby, ve které žil, ale působily i na jeho myšlenky a díla.

K rozboru jednotlivých témat z textů Johna Stuarta Milla je využívána metoda analýzy, která byla aplikována i na další sekundární literaturu v českém i anglickém jazyce.

Práci jsem rozdělila na čtyři kapitoly, ve kterých nejprve rozebírám historický, sociální a politický kontext Millovy doby, poté se věnuji vybraným událostem jeho života a osobnostem, které měly vliv nejen na vývoj jeho díla, ale také na jeho povahu a myšlení. Třetí kapitolu tvoří popis a analýza Millových základních témat a myšlenek, které se prolínaly celým jeho životem. Mezi ně patří: utilitarismus, svoboda, politická ekonomie, socialismus a nakonec vláda zastupitelská. Text uzavírá část, ve které je rozebíráno jedno z jeho děl – Poddanství žen. Na rozdíl od předchozích kapitol se zde primárně vychází z autorova spisu.

V závěru shrnuji základní motivy rozebírané v práci, rekapituluji významné momenty Millova života, které působily na utváření jeho osobnosti i názorů, a hlavní myšlenky analyzované v jednotlivých kapitolách bakalářské práce.

1 Historický a politický kontext

Francouzská revoluce byla velice specifickou nejen politickou událostí. Změnila se politická rétorika a začaly vnikat a postupně se vyvíjet nové symbolické formy politické praxe, které však od základů proměnily její doposud zachovávané politické koncepty. Politika se nově stávala nástrojem k přetváření společnosti a mohla se postupně začít utvářet nová koncepty společenství. Obyvatelé Francie se stali francouzskými občany a byly jim nabídnuty nové možnosti na zlepšení a ustanovení nového společenství – společenství lidu, které bude založeno na koncepci rozumu a na přirozenosti věcí, aniž by se muselo ohlížet na věci minulé.¹

V roce 1789 Francouzská revoluce otřásla společenským řádem evropských zemí a byla tedy důležitým mezníkem v evropských dějinách. V průběhu let se postupně změnil způsob vlády a po dobytí Bastily² už Francie nebyla absolutní monarchií, ale stávala se z ní monarchie konstituční a později republika. Zástupci země prohlašovali, že šlechta nebude mít žádná zvláštní privilegia, která měla doposud, a už nebudou nadřazeni nad obyčejné občany. Revoluce přinesla zásadu svobody a rovnoprávnosti všech lidí ve Francii. Zrušení feudálního řádu dopomohlo k vytvoření nové občanské společnosti. Práce Národního shromáždění (následně přejmenovaného na Ústavodárné národní shromáždění), dala vzniknout Deklaraci práv člověka a občana, která zaručuje lidem základní práva pro život ve společnosti. Jejím autorem byl i markýz La Fayette.³

Postupující průmyslová revoluce v 19. století pomohla k modernizaci zemědělství, výroby či dopravy, rozvíjely se přírodní vědy, ale proměnil se i politický a kulturní život občanů. Průmyslová revoluce s sebou přinesla mnoho hospodářských a sociálních problémů. Mnozí hledí pouze na zisk a ten se pro ně stává prioritou. Utváří se dělnická třída⁴, která přestože velkou část svého života věnuje těžké práci, má život

¹ HUNT, Lynn. *Francouzská revoluce: politika, kultura, třída*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, s. 235.

² Bastila byla původní francouzská pevnost postavená ve 14. století na obranu proti Angličanům ve stoleté válce, v 15. století se pak začala používat jako věznice. Útok na Bastilu a její dobytí znamenalo začátek Francouzské revoluce a stal se jedním z jejích symbolů.

³ TINKOVÁ, Daniela. *Revoluční Francie 1787-1799*. V Praze: Triton, 2008. s. 18 – 89.

⁴ Sociální třída, která vzniká na základě rostoucí manufaktury a nahrazování dělníků stroji. Většinou se jedná o zchudlé zemědělce bez půdy, nezaměstnané osoby a zaměstnance dílen, kteří nejsou schopni konkurovat rychle se rozmachující industrializaci. To vede k nepokojům a s tím souvisejícím stávkám, které donutily dělníky k ničení strojů, které se občas zvrtilo až k vypalování továren. Tato situace donutila dělníky ke sjednocení a vytvoření nové společenské třídy, které si začínají všimnout i myslitelé socialismu, jako je třeba Robert Owen, Karl Marx a další. (viz Sociologický ústav: Sociologická encyklopedie, heslo třída dělnická [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Třída_dělnická)

znepříjemňovaný bídou a hladem. Dělníci a jejich zástupci (za podpory mnoha myslitelů z 18. století, mezi které patří třeba Jean-Jacques Rousseau⁵, Charles Louis Montesquieu⁶, Denis Diderot⁷ a Voltaire⁸) se snaží domoci lepších práv na život. Tyto tendence se v 19. století spojují v ideologické pozici socialismu. Společnost je nucena se zabývat specifickými sociálními otázkami a problémy, mezi které patří zlepšení pozice člověka v nově se utvářející industriální společnosti, vyrovnání rozdílů mezi bohatými (majiteli manufaktur či buržoazií) a chudými občany (dělníky) či omezení vykořisťování (např. práce dětí) a další.

⁵ Jean-Jacques Rousseau (1712 – 1778) – francouzský filosof a pedagog, jeho dílo a myšlenky ovlivnily Francouzskou revoluci. Je autorem děl: O společenské smlouvě, Emil čili o výchově, Rozprava o původu a základech nerovnosti mezi lidmi a dalších.

⁶ Charles-Louis de Secondat Montesquieu (1689 – 1755) – francouzský politický filosof a spisovatel. Mezi jeho nejznámější díla patří Perské listy (román psaný formou dopisů z roku 1721) a O duchu zákonů (1748), v nichž se zabývá společenskými a státoprávními otázkami. (viz COLEMAN, Janet, William E CONNOLLY, David MILLER a Alan RYAN, ed. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: Jota, 1995. str. 320 – 324.)

⁷ Denis Diderot (1713 – 1784) – francouzský osvícenský spisovatel a filosof. Mezi jeho obory zájmu patřila i estetika, teologie, matematika či fyzika. Byl žákem Francise Bacona. Diderotovým stěžejním dílem je Encyklopedie. (viz Tamtéž, str. 95 – 96.)

⁸ François Marie Arouet Voltaire (1694 – 1778) – francouzský osvícenský filosof a spisovatel, často vycházel z Johna Locka a jeho hlavním přínosem v politickém myšlení je obhajoba tolerance a lidských práv. (viz Tamtéž, str. 558 – 559.)

2 Život

John Stuart Mill žil v letech 1806 až 1873. Byl významným anglickým liberálním filosofem a ekonomem 19. století, ale jeho úvahy přesáhly svou dobu. Nesouhlasil s dominantním názorem doby, že ženy jsou pouze hospodyně nebo dobré manželky určené pro domácí práce, a obhajoval volební právo pro ženy a zasazoval se o něj. Jeho otec, James Mill, pocházel z chudé rodiny, postupně se však vypracoval a věnoval se historii, filosofii a ekonomii a poskytl J. S. Millovi intelektuální zázemí k jeho vlastnímu rozvoji.

2.1 James Mill

James Mill se narodil roku 1773 ve Skotsku. Jeho otec byl obuvníkem a matka byla velice ambiciózní ženou, která dopřávala synovi hodně pozornosti, proto byl už v raném věku velmi intelektuálně zdatný.⁹ Vzhledem ke svému původu byl značně schopný a doporučili ho siru Johnu Stuartovi z Fettercairnu (po kterém pak pojmenoval prvorozeného syna). Později studoval na univerzitě v Edinbughu, kde se zabýval teologickou naukou. Dostal právo kázat, ale nikdy jej nevyužil, protože byl přesvědčen, že nemůže věřit učením žádné církve. Následně se začal věnovat historii a filosofii a kariéře soukromého učitele u několika rodin ve Skotsku. Nakonec se usadil v Londýně, kde působil už pouze jako spisovatel.¹⁰

Ve své době napsal významný spis o dějinách Indie, ale pozornost obracel také k ekonomii, filosofii a politice. *Esej o dějinách Indie* začal psát v roce 1806.¹¹ Mezi jeho další významná díla patří například *Elements of Political Economy* (1821), *An Analysis of the Phenomena of the Human Mind* (1827), *The Principles of Toleration* (1837). James Mill byl blízkým přítelem Jeremyho Benthama, který založil filosofický směr zvaný utilitarismus¹². To do budoucna ovlivnilo způsob, jakým vychovával své syny, hlavně pak J. S. Milla. James Mill zemřel v roce 1836.

⁹ CAPALDI, Nicholas. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004, s. 1.

¹⁰ MILL, John Stuart. *Vlastní životopis*. Praha: Josef Pelcl, 1901, s. 6.

¹¹ CAPALDI, Nicholas. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. s. 3.

¹² Filosofický a etický směr, který hodnotí jevy, činy, přístupy či rozhodnutí z hlediska jejich užitečnosti. Kritériem je tedy štěstí (užitek), není však důležitý motiv či úmysl, ale pouze čin a jeho výsledek. Utilitarismus je spojován primárně se jmény Jeremy Bentham a John Stuart Mill.

2.2 Přísná výchova a vzdělávání

Otec byl velmi přísný, John Stuart Mill se však projevoval jako značně nadaný chlapec. Už v brzkém věku se pod vlivem otce začal učit řečtinu a latinu. Pod otcovým dozorem byl schopen číst *Paměti Sokratovy*, Xenofontovu *Kyropaedii* a další složité knihy. Už v sedmi letech četl prvních šest dialogů Platónových. Věnoval se také počtům. Později začal učit latině i své mladší sourozence a nesl plnou odpovědnost za jejich pokroky. Největší zájem v něm však probouzela historie a to především Mitfordovo *Řecko*. Pustil se i do psaní dějin a postupně tak sepsal římské dějiny, ve kterých zpracovával díla dřívějších autorů.¹³

Jak ve své knize uvádí Božena Šimáčková, J. S. Mill ukončil základní vzdělání už ve 14 letech, což bylo na svou dobu skutečně brzy.¹⁴ Jeho otec byl velmi důsledný ve výchově, aby ze svého syna vychoval svého vhodného nástupce a nadšeného filosofa. V tak mladém věku přečetl velké množství literatury a uměl několik cizích jazyků. Pro otce však nebyla podstatná kvantita, ale kvalita toho, co se syn naučil – bylo důležité látku hlavně pochopit. Mladý Mill byl vychováván podle mravních zásad blízkých řeckým filosofům. Otec mu dával za vzor Sokrata, podle kterého byly v mravním životě nejdůležitější následující pilíře: spravedlnost, umírněnost, pravdymilovnost, ochota podstupovat bolest, zřetel k obecnému dobru a další. Otec upravil zmíněné mravní příklady v krátké věty, které synovi říkal jako napomenutí či výtku. Starý Mill z výchovy naprosto vynechal náboženství. Ačkoli sám studoval teologii, tak postupně došel k ateismu.¹⁵ Mladý Mill měl dětství plné povinností a příkazů. Většinu svého volného času trávil sám při čtení knih, téměř se nestýkal se svými vrstevníky. Kvůli jednostranné výchově (k pěstování rozumu a ne fyzické zdatnosti) ze strany otce byl později tělesně neohrabaný. Velká námaha a neustálé napětí zanechaly na mladém chlapci škody na jeho psychice, které se zanedlouho projeví.¹⁶

Ve čtrnácti letech (roku 1920) ho otec posílá ke svému příteli do Francie – k Samuelu Benthamovi. Mladému hochovi se otevírají nové možnosti, může zde získat nové znalosti a zkušenosti. Poznává novou zemi, města a s tím spojenou kulturu a společnost. Potkává nové osobnosti, třeba Saint-Simona, v této době ještě neznámého, ale velmi nadaného myslitele, který se později stává významným filosofem utopistického

¹³ MILL, J. S. *Vlastní životopis*. c.d., s. 8 – 14.

¹⁴ ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis), s. 7-8.

¹⁵ Tamtéž, s. 8

¹⁶ Tamtéž.

socialismu. Učí se francouzštinu, čte místní literaturu a navštěvuje tamější univerzitu Faculté des sciences v Montpellier. Francie mu přirůstá k srdci na celý život.¹⁷ Po návratu nadále rozšiřuje dosavadní odborné znalosti – přibírá psychologii a metafyziku. Avšak kvůli rodinným poměrům a omezeným finančním zdrojům je nucen si najít zaměstnání. Otec rozhoduje, že se má po vzoru Benthama stát advokátem. Mladý Mill tedy poslušně koná podle otcova přání a studuje římské právo.¹⁸

J. S. Mill byl během výchovy ovlivněn Benthamovými výroky. Poprvé četl díla Jeremyho Benthama v patnácti či šestnácti letech a ihned se ztotožnil s jeho názory. Zajímal se o utilitarismus a již v takto brzkém věku se chtěl stát radikálním reformátorem.¹⁹ Mill se tedy postupně utvrzuje v tom, že se lidé snaží svým jednáním dosáhnout blaha a vyhnout se případné strasti. Vyhovuje mu i myšlenka, že člověk dosáhne blaha tehdy, když nesleduje pouze vlastní zájmy, ale když pracuje za účelem zvýšení blaha ostatních.²⁰ V šestnácti letech se začíná věnovat žurnalistice a píše první příspěvky do časopisů strany Whigů.²¹ Později píše do časopisu tzv. Benthamovské školy s názvem „Westminsterská revue“, do kterého přispívá až do roku 1828.²² Během své žurnalistické kariéry se zapojuje i do politiky radikalismu. Uspořádává své názory a pokouší se pomoci straně Whigů se zahájením reformu.²³ Jeho otec nakonec upouští od názoru, aby se syn stal advokátem, a uvádí ho do Východoindické společnosti²⁴, kde sám v té době působil a kde J. S. Mill zůstal až do jejího konce. V této společnosti se stal hlavním správcem korespondence s Indií.²⁵

J. S. Mill však i nadále prohlubuje své znalosti. Se svými druhy utváří kroužek, ve kterém se setkávají jednou za dva týdny. Zde mohou číst pojednání a prodiskutovávat nejen politické otázky a názory. Vše komentují z hlediska zásady „užitku“ – od toho

¹⁷ Tamtéž, s. 9-10.

¹⁸ Tamtéž, s. 10.

¹⁹ STAFFORD, William. *John Stuart Mill*. New York: St. Martin's Press, 1999. s. 5.

²⁰ Tamtéž, s. 11.

²¹ Jedna z původních britských politických stran od konce 17. do 19. století. Druhou stranou byli Toryové. Whigové zastupovali hlavně podnikatele a obchodníky, oproti tomu Toryové reprezentovali šlechtu, statkáře a duchovní. Ze strany whigů se stávají později liberálové a z Toryů zase konzervativní strana.

²² ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis), s. 14.

²³ STAFFORD, William. *John Stuart Mill*. New York: St. Martin's Press, 1999, s. 9.

²⁴ Východoindická společnost byla britská obchodní společnost, která se svolením Alžběty I. dostala roku 1600 souhlas na obchod s Indií. Společnosti si postupně získávala větší vliv a moc na poli obchodu. Po tom, co Britové ovládli většinu území, tak byla většina jejich obyvatel uvržena do chudoby. Nakonec se však Společnost dostala do finančních problémů a britská vláda se zasadila o postupné omezování její moci. Nakonec Společnost zanikla roku 1874. (viz MCDOWALL, David. *An Illustrated History of Britain*. 11th impr. Harlow: Longman, 1997. s. 75.)

²⁵ MILL, J. S. *Vlastní životopis*. Praha: Josef Pelcl, 1901, s. 66.

název Utilitářská společnost (Utilitarian Society). Mill se zlepšoval v řečnické praxi, ale také se konečně setkával se svými vrstevníky, stal se pro ně jakýmsi vůdcem, který měl vliv na jejich duševní pokrok a na tříbení názorů. V té době se objevil nápad na jeho nejrozsáhlejší dílo a názvem *Systém logiky*^{26,27}

2.3 Změna pohledu a duševní krize

Nakonec se projevila už dříve zmíněná duševní slabost, která Milla postihla na několik let. Nenacházel útěchu ani v knihách, které mu dříve přinášely pocity radosti a klidu. Stává se více samotářským. Tehdy si začíná uvědomovat, že otcova výchova nebyla zaměřená na projevy lásky, ale na rozvoj rozumu. Pěstování citů se pro něj stalo důležitým životním bodem. Postupně mu ze životních chmur dopomohla hudba a poezie, které mu pomohly najít alespoň částečnou útěchu.²⁸

Přestává slepě věřit ideálům „Benthamovy školy“. Postupně se dostává ke spisům, které mu ukazují nové obzory a ideály. Začíná se ztotožňovat s myšlenkami francouzského myslitele Saint-Simona, jehož žákem byl třeba A. Comte. Pročítáním Saint-Simonových spisů rozvíjí své doposud nabyté znalosti o lidském duchu a jeho vývoji. John se neztotožňuje se všemi jeho myšlenkami, nadále setrvává u benthamovského ideálu demokracie.²⁹

Revoluce ve Francii roku 1830 v něm opět probouzí chuť k životu. Odjíždí do Paříže a dostává se k samotnému vůdci lidové strany³⁰ k Lafayetteovi. Po návratu domů píše články o událostech ve Francii do časopisu Examiner. V roce 1831 uvádí řadu článků s názvem „Duch času“, ve kterých se snaží zprostředkovávat svoje radikální liberální názory na francouzské události, také píše týdenní přehledy francouzské politiky. Díky této publikační činnosti získává nového přítele ve Skotsku a tím je historik Thomas Carlyle. John během těchto let napsal i několik rozprav, které nazval jako Rozpravy

²⁶ Dílo, ve kterém se John Stuart Mill věnuje problematice logiky, bylo vydáno v roce 1843, i když bylo dílo hotovo už v roce 1841. Přesněji celý název zní „Systém logik racionální a induktivní“. Millův „Systém logiky“ se od jiných autorů lišil tím, že tvrdí, že naše veškeré vědění je založeno na zkušenosti. Tato kniha ho sblížila s francouzským myslitelem 19. století s Augustem Comtem. (viz ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis), s. 20 – 21.)

²⁷ MILL, J. S. *Vlastní životopis*. Praha: Josef Pelcl, 1901, s. 66.

²⁸ ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis), s. 16 - 17.

²⁹ Tamtéž, s. 17.

³⁰ Lidová strana s vůdcem a generálem markýzem Lafayetteem byla vůdčí stranou Červencové revoluce roku 1830 ve Francii.

o některých nejistých otázkách politického hospodářství a které neměly být primárně určené pro publikaci. Nakonec vyšly až v roce 1944.³¹

2.4 Seznámení s Harriet Hardy Taylor a její vliv na Milla

Byla to doba, kdy poznal i svou budoucí manželku Harriet Hardy Taylor (později Mill). Seznámili se spolu, když byl Mill uveden do kroužku paní Taylor. Lidé se pravidelně scházeli, aby pohovořili o významných kulturních či politických událostech. Pan Taylor se schůzek příliš neúčastnil. Milla pravděpodobně nezajímaly pouze debaty, ale samotná paní Taylor, která se stala důležitou inspirátorkou a také spoluautorskou jeho dalšího díla. Ztotožňuje se s jejími myšlenkami o demokratických zřízeních a právech žen. Z přátelství se postupně stává láska, ale až po smrti pana Taylora spolu začínají žít.³²

Harriet Taylor žila v letech 1807 – 1858. Své vzdělání získala jako asi většina žen její doby – samostudiem. V osmnácti letech se vdala za obchodníka Johna Taylora a spolu měli tři děti, z nichž nejznámější je nemladší dcera Helen, která se stala aktivistkou a obhájkyní ženských práv. Harriet Taylor se pohybovala v okruhu lidí, u kterých myšlenka svobody a rovnoprávnosti mezi muži a ženami byla akceptována, na rozdíl od dobového dominantního pojetí. Zajímala se o politiku či společenské problémy a do debat na tato témata se velmi ráda zapojovala. S J. S. Millem se seznámila v roce 1830. Našli v sobě navzájem zalíbení na intelektuální rovní, dokázali spolu debatovat na nejružnější témata, týkající se ekonomiky, politiky či filosofie. Kvůli blízkému přátelství s Millem se později rozpadlo její manželství s Johnem Taylorem a nakonec se od sebe v roce 1833 odloučili. Harriet Taylor oplývala radikálnějšími názory než Mill, hlavně v pojetí manželství a ženských práv. Mezi její práce patří třeba esej *Volební právo žen* z roku 1851, které vyšlo zanedlouho po sňatku s Millem.³³

Oba manželé byli vážně nemocní, trpěli tuberkulózou, proto se občas uchýlovali k cestám na jih Francie. Stav Harriet T. Mill se zásadně zhoršil a v roce 1858 zemřela v Avignonu. Po její smrti Mill často cestoval mezi Francií a Anglií. Ve Francii trávil čas s dcerou svojí zemřelé manželky – s Helen. Manželé spolupracovali na díle *Poddanství žen* (dokončil 1861, ale dílo vyšlo až v roce 1869). Sama Harriet T. Mill požadovala úplnou občanskou i politickou rovnoprávnost jak ve sféře vzdělání, tak zaměstnání. Dále,

³¹ MILL, J. S. *Vlastní životopis*. Praha: Josef Pelcl, 1901, s. 134-140.

³² ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis). s. 18-19.

³³ KALNICKÁ, Zdeňka. *Filozofky v dějinách evropské filozofie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2007. s. 207-208.

aby stát nereguloval manželství a možnost rozvodu. Po smrti Harriet Taylor pomáhala Millovi dokončit esej její dcera Helen.³⁴

Ve spolupráci s Harriet T. Mill vytvářel i úvahu *O svobodě*, ve které nově přicházejí s myšlenkou, že je nutné dát lidské povaze volnost, avšak ne úplnou, protože si na druhou stranu uvědomují, že zásah státu je občas nezbytným. Nemají výtky pouze vůči politické nesvobodě, ale i proti jakémukoli jinému zasahování do lidské svobody. Důležitá je pro ně svoboda řeči a tisku. K úvaze se často vraceli a srovnávali si myšlenky. Mill dílo vydal roku 1859 (po smrti manželky) tak, jak se společně dohodli na jeho konečné podobě. U jeho děl však není uvedena jako spoluautorka.³⁵

2.5 Návrat ke spisovatelské činnosti

Po smrti manželky se ubírá do ústraní a začíná se opět věnovat spisovatelské činnosti. Zmiňované texty *O svobodě* a *Poddanství žen* následovalo dílo s názvem *Utilitarismus*, které nejdříve publikuje na pokračování v časopise a později ho vydává samostatně. Dílo zprostředkovává mravní zásady, přičemž základní myšlenkou je, aby konání každého člověka mělo co největší užitek nejen pro jednotlivce, ale pro všechny živoucí bytosti.³⁶

Dílo *Úvahy o vládě ústavní* z roku 1861 (*Considerations on Representative Government*) jsou Millovým vyjádřením k tématu politické filosofie. Mill shrnuje hlavní znaky demokracie a předkládá pozitiva ústavní vlády. Sám byl spíš zastáncem nepřímé (reprezentativní vlády) než přímé demokracie, protože předpokládá, že lid si vybere svého zástupce tak, aby reprezentoval celou společnost a zaslouhoval se o její prosperitu.³⁷

Mezi další neopomenutelná díla jistě patří: *Principy politické ekonomie* (1848), článek *Několik slov o nezakročení* (1859), *Myšlenky o parlamentní reformě* (1859) či *Tři eseje o náboženství* (1874). Mill se během spisovatelské činnosti dostane i do pomyslného boje s představitelem idealismu Williamem Hamiltonem³⁸. Později pak vydává dílo

³⁴ Tamtéž, s. 208.

³⁵ ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis). s. 30 - 31.

³⁶ Tamtéž, s. 31.

³⁷ CAPALDI, Nicholas. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. s. 294.

³⁸ William Hamilton (1788 – 1856) byl skotský filosof a logik. Stal se profesorem metafyziky a filosofie na škole v Edinburghu. Filosofické úvahy psal do časopisu *Edinburgh Review*, později byly vydány samostatně. (viz FIESER, James a Bradley Harris DOWDEN. *The internet encyclopedia of philosophy*. Martin, TN: Internet Encyclopedia of Philosophy Pub. online [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: <https://www.iep.utm.edu/hamilton/>)

Zkoumání filosofie Williama Hamiltona. Sám se neztotožňoval s přesvědčením, že by se lidé měli podřizovat vyšší autoritě (Bohu), protože je to překážka k jejich vývoji. Dopodrobna rozebírá Hamiltonovo dílo a podrobuje kritice jeho myšlenky.³⁹

2.6 Poslední roky života

Roku 1865 bylo Millovi navrženo, aby se stal členem dolní sněmovny parlamentu. Nebylo to však poprvé, co takovou nabídku dostal, ale kvůli práci ve Východoindické společnosti to nepřipadalo v úvahu. Sám byl překvapen tím, jak velkou podporu od voličů získal, hlavně od dělnické třídy. Před svými voliči vznesl tedy důležitou poznámku, že i ženy by měly mít právo na zastoupení v parlamentu a stejné pravomoci jako muži. Otevřenost v otázkách rovnoprávnosti i jiných byla do budoucna impulsem ke změně dosavadní situace. Členem parlamentu byl tři roky po sobě.⁴⁰

Za pomoci přátel vydal revidované vydání otcova díla *Analýza lidské mysli*, které upravil a doplnil vlastními poznámkami a myšlenkami. Nadále v Millově životě hrála důležitou roli dcera jeho zemřelé manželky Helen Taylor. Mill totiž vždy potřeboval, aby jeho život někdo řídil a pomáhal mu (zprvu to byl otec, poté manželka a nakonec nevlastní dcera).⁴¹

Po ukončení kariéry v parlamentu a návratu do Avignonu se věnuje sbírání rostlin pro herbář. Spisovatelskou činnost zakončil svým vlastním životopisem. Domnívá se, že nebude zcela bez užitku sledovat vývoj osobnosti, žijící v přechodné době, jejíž duch „se stále snažil kupředu, stejně ochoten učit se a zapomínat buď z vlastního myšlení, nebo z myšlení jiných. Hlavním důvodem, jenž ho vede k napsání tohoto díla, je snaha projevit vděčnost těm, jimž je zavázán za svůj duševní a mravní vývoj.“⁴² Mill umírá roku 1873 ve francouzském Avignonu na tuberkulózu, se kterou zápasil řadu let. Byl pochován ve Westminsterském opatství, kde byla pohřbena i jeho manželka.

³⁹ ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis). s. 35.

⁴⁰ MILL, J. S. *Vlastní životopis*. Praha: Josef Pelcl, 1901, s. 213 – 217.

⁴¹ CAPALDI, Nicholas. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. s. 332 – 333.

⁴² ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. c.d., s. 39 - 41.

3 Základní témata

Třetí kapitola má za cíl shrnout základní témata, kterými se autor v průběhu svého života zabýval, a představit díla, která s těmito myšlenkami souvisejí. Jednotlivé podkapitoly postupně rozpracovávají politické či sociální otázky, které Johna Stuarta Milla provázely napříč jeho životem.

3.1 Utilitarismus

S pojmem „utilitarismus“ se J. S. Mill setkal nejprve u svého otce, který byl blízkým přítelem Jeremyho Benthama. Se svými vrstevníky tak zakládají kroužek tzv. Utilitářská společnost, kde společně komentují a sdílejí názory na nejrůznější politická a sociální témata, na něž pohlížíjí z perspektivy užitku (viz kapitola 2.2). V pozdějším věku už se Mill příliš neztotožňoval s utilitarismem Jeremyho Benthama. Abychom však mohli pochopit (zjistit), v čem se jejich názory lišily, je důležité si benthamovský utilitarismus nejprve vyložit.

Jeremy Bentham (1748 – 1832) je považován za zakladatele směru zvaného utilitarismus. Byl to známý reformátor, který principy svého učení (utilitarismu) uplatňoval v různých sférách. Mezi jeho hlavní zájmy patřily i sociální podmínky jeho doby, dokonce problematika nemocnic a věznic. Vymyslel např. zařízení zvané Panoptikon. Jednalo se o vězení se strážní věží uprostřed, ze které by dozorce viděl na všechny vězně, ale oni by neviděli na něj. Tento typ věznice měla spravovat soukromá osoba, která by ho řídila (na základě smlouvy) výměnou za odvedenou práci odsouzených. Panoptikon za Benthamova života nebylo zbudováno, ale některé modernější věznice mají přibližnou podobu.⁴³

Podle M. Sandela byla jeho teorie morálky provázána s názory na společnost.⁴⁴ Bentham považoval za základ morálky požitky a bolest, kterými je podle něj každý člověk ovlivňován – právě ty ho řídí. Hlavní zásadou je tedy princip užitku, který hodnotí dobré a špatné na základě důsledků.⁴⁵ Myšlenku přirozených práv člověka, se kterou se pracovalo v tradici liberalismu (např. J. Locke)⁴⁶, neuznával a nazýval ji „nesmyslem

⁴³ SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. Politeia. s. 43.

⁴⁴ Tamtéž.

⁴⁵ THOMPSON, Mel. *Přehled etiky*. Praha: Portál, 2004. s. 93 – 94.

⁴⁶ Přirozené právo je nepsané a univerzální pro všechny lidi, podstatou je rovnost a nediskriminace. Tento druh práva je vrozený v člověku samotném a je všudypřítomný.

na chůdách“.⁴⁷ M. Sandel se domnívá, že podle Benthama nepotřebujeme tuto koncepci k formulování etických práv člověka, etika se dá odvodit pouze z pravidla: maximalizovat štěstí a vyhýbat se bolesti. Podle Benthamova názoru je správné dělat to, co člověku zaručí co největší množství užitku (to, co přináší požitek či štěstí a co brání bolesti). Domnívá se, že hlavním „hnacím motorem lidstva“ je právě požitek a bolest, které ovládají veškeré chování. Tuto myšlenku pokládá za základ morálního a politického života.⁴⁸

Maximalizace užitku má být principem nejen pro jednotlivce, ale také pro společenství a zákonodárce. Společenství je součtem jedinců, ze kterých se skládá, a proto by se občané a zákonodárci při rozhodování o zákonech (neboli o tom, co je spravedlivé) měli zajímat, zda to maximalizuje užitek co největšímu počtu lidí (správnost takového jednání je určena převahou požitku nad bolestí).⁴⁹

Pokud Benthamovu pozici shrneme, je možné konstatovat, že: „*Bentham vychází ze tří principů: 1. Lidé přirozeně usilují o dosažení slasti a snaží se vyhýbat bolesti; 2. Usilovat o potěšení je rozumné a mravně správné, odříkat si potěšení je iracionální a mravně nesprávné; a za 3. Tzv. norma nestrannosti = slast či potěšení každého zúčastněného jednotlivce platí stejně. Bentham hodnotí lidské skutky pouze podle důsledků, které mají, nikoli podle duševního zaujetí, z něhož vycházejí. Utilitarismu se říká i konsekvencialismus, protože hledí pouze na důsledky (důsledek se latinsky řekne „consequens“.*“⁵⁰

Současný filosof Michael Sandel⁵¹ je jedním z mnoha autorů, kteří proti jeho pojetí utilitarismu vznášejí několik námitek. Kritizuje, že nerespektuje práva jednotlivců, stará se spíše o štěstí skupiny. Utilitaristovi záleží na jednotlivcích pouze tehdy, když sčítá jejich jednotlivé požitky spolu s požitky ostatních lidí, což mnohdy může znamenat porušení základních pravidel slušnosti či úcty mezi lidmi. Sandel mimo jiné uvádí tento příklad: Ve starém Římě se předhazovali křesťané lvům před davem v Koloseu. Na jednu stranu je křesťan roztrhán na kusy lvem, což mu samozřejmě působí bolest, ale na druhou stranu to zprostředkovává pocit štěstí tomu přihlížejícímu davu v Koloseu. Pokud však

⁴⁷ SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. Politeia. s. 42.

⁴⁸ Tamtéž, s. 42 – 43.

⁴⁹ Tamtéž, s. 42 – 43.

⁵⁰ MILL, John Stuart. *Utilitarismus*. Přeložil Karel ŠPRUNK. Praha: Vyšehrad, 2011. s. 18.

⁵¹ SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. Politeia.

bude požitek z pozorování větší než bolest křesťanů, tak by se mohlo zdát, že pro utilitaristu je vše v pořádku, přestože to není morálně zcela správné. Druhou Sandelovou námitkou je, že všechny požitky nelze zachytit jedním měřítkem, jak tomu činí právě Bentham. Utilitarismus totiž sčítá jednotlivé požitky, aniž by je hodnotil. Rozhodující je pouze délka a intenzita, není důležité, z čeho požitek pochází. Tento nehodnotící prvek může být zdrojem přitažlivosti utilitarismu.⁵²

Užitek lze měřit penězi, které tak mohou být pojaty jako nástroj na měření kvality bolesti a požitku. Odůvodnění, že peníze mohou sloužit jako přibližný nástroj na měření užitku, viděl Bentham ve faktu, že bohatší jsou v průměru šťastnější než chudí. Kritici však namítají, že všechny morální hodnoty není možné takto snadno převést na jedno měřítko užitku (ať už v podobě peněz nebo jakékoli jiné).⁵³ Rozhodně se nedá srovnávat a převést na jedno měřítko (peníze) třeba ztráta oblíbené věci nebo lidský život. V minulosti to bylo možné, protože existoval obchod s otroky, jejichž cena byla vyčíslena podle schopností, které měli všichni téměř stejné (neměli vzdělání a byli určeni převážně pro manuální práci), a zdravotního a fyzického stavu. Nyní se doba změnila a neznáme aspekty lidského života (jeho kvalitu či délku), proto nelze jeho hodnotu vyčíslit.

Přestože John Stuart Mill vychází z utilitarismu, dopracovává se k jeho odlišné verzi. Spis *Utilitarismus* začal psát v roce 1854 a dokončil ho o pět let později. Původně myšlenky publikoval ve Fraser's Magazine ve třech po sobě jdoucích číslech roku 1861 a knižně byl text vydán v Londýně o dva roky později. Dílo odráží pokus syntetizovat názory jeho otce Jamese Mill a Benthama, má sloužit jako základ morální obnovy společnosti.⁵⁴ Etické názory, které se v díle objevují, však nejsou úplně původní, protože podobné nacházíme už u antických filosofů a později u D. Humea⁵⁵, A. Smitha⁵⁶ aj. Soustavnou podobu jim však propůjčil právě Jeremy Bentham.⁵⁷

⁵² Tamtéž, s. 45 – 49.

⁵³ SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. Politeia. s. 45 - 49.

⁵⁴ CAPALDI, Nicholas. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004. s. 257.

⁵⁵ David Hume (1711 – 1776) – skotský filosof a historik. Zprvu se připravoval na právnickou kariéru, později se však začal zajímat o filosofii, kdy ve Francii vytvořil své nejdůležitější filosofické dílo Traktát o lidské přirozenosti. Mezi jeho další filosofická díla patří Eseje morální a politické či Zkoumání principů morálky. (viz COLEMAN, Janet, William E CONNOLLY, David MILLER a Alan RYAN, ed. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: Jota, 1995. str. 180 – 183.)

⁵⁶ Adam Smith (1723 – 1790) – britský filosof a politický ekonom. Byl jmenován profesorem logiky na Univerzitě v Glasgow. Jeho učení o etice se stalo základem pro dvě hlavní díla: Teorie morálních citů a Pojednání o podstatě a původu bohatství národů. (viz Tamtéž, str. 462 – 465.)

⁵⁷ MILL, John Stuart. *Utilitarismus*. Přeložil Karel ŠPRUNK. Praha: Vyšehrad, 2011. s. 18 - 20.

Autor spisem *Utilitarismus* představuje obhajobu teze, že bychom měli usilovat o maximální potěšení pro co největší počet osob. Název samotného směru pochází až od Milla (pochází z latinského *utilis* = v překladu užitečný či prospěšný). Podle Millova názoru je užitek jediným kritériem morálky. Tímto však nezpochybňuje Benthamův předpoklad, ale potvrzuje ho. Mill obhazuje Benthamovu teorii, jen je podle něj potřeba ji trochu poupravit, aby byla trochu „lidštější“. Bentham rozlišoval pozitivky podle kvantity, tvrdil totiž, že pokud je kvantita pozitivky stejná, tak nezáleží na tom, z čeho užitek pochází. Proti tomu se Mill snaží způsob kvantity nahradit kvalitativním sčítáním pozitivků. Tvrdí tedy, že duševní pozitivky jsou mnohem hodnotnější než pozitivky tělesné (fyzické). Z toho plyne, že ty duševní jsou kvalitativně vyšší a tělesné nižší. Odmítá hodnotit pozitivky pouze kvantitativně a nezohlednit jejich kvalitu. Mill dále ve své nauce odmítá Benthamův výpočet mravní správnosti činů a nahrazuje jej aplikací obecných pravidel.⁵⁸ Pro Milla ovšem bylo štěstím něco jiného, než za co jej pokládal Bentham. V jeho pojetí je štěstím „uskutečnění vlastních potřeb“, ať už jsou pro člověka jakékoli.⁵⁹

Podle M. Sandela Bentham usiluje o maximum štěstí součtem štěstí všech individuí.⁶⁰ Mill však maximalizaci štěstí vidí v individuálním usilování o vlastní štěstí, které je společné všem jedincům. Naše empirická přání jsou jediným základem pro morální posouzení, pak ale tvrdí, že je možné rozlišovat mezi nižšími a vyššími potěšeními. Nemůže odhlédnout od skutečných přání a preferencí, protože by to porušilo utilitaristické principy. Jediným měřítkem toho, zda je určité potěšení vyšším nebo nižším je to, zda by jej preferoval ten, kdo zakusil obě dvě. Pokud jednomu ze dvou potěšení dají přednost všichni nebo téměř většina, bez ohledu na pocit morální povinnosti dát dané variantě přednost, pak je toto potěšení více žádoucí než druhé. Z toho plyne utilitaristická myšlenka, že morální posouzení spočívá na našich reálných přáních. Vyšší potěšení vyžaduje vzdělání, kultivování a porozumění. Jakmile je člověk jednou vzdělán, tak bude schopen rozeznat mezi vyšším a nižším potěšením a bude vyšší preferovat před nižším. Můžeme podlehnout pokušení dělat to druhé (být gaučovým povalečem), ale i ve chvíli, kdy to děláme, tak víme, že potěšení, kterého bychom dosáhli hledáním na Rembrandtův obraz, je vyšší, protože zapojuje naše vyšší schopnosti. Lidé občas ze slabosti charakteru (dalo by se říct i z lenosti) dávají přednost pozitivku nižšímu, i když sami vědí, že je méně

⁵⁸ Tamtéž, s. 19 – 21.

⁵⁹ BERLIN, Isaiah. *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor, 1999, 332 s. Střed, sv. 27. s. 291 - 292.

⁶⁰ SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. Politeia.

hodnotný. Vyšší schopnosti nejsou jen proto, že jim dáváme větší přednost, ale dáváme jim přednost proto, že je považujeme za vyšší. „*Považujeme Hamleta za hodnotnější dílo ne proto, že se nám líbí víc než nižší druhy zábavy, ale proto, že zaměstnává naše nejvyšší schopnosti a činí nás více lidskými.*“⁶¹ Mill se tedy svým přístupem k utilitarismu snaží jednání posuzovat podle toho, jak moc se snaží přinést štěstí co největšímu počtu lidí, a tuto myšlenku podává jako základní princip, podle kterého by člověk měl jednat. Problém však spočívá v tom, že různým lidem potěšení přinášejí různé věci, pro někoho je to umění či dobře odvedená práce, pro jiného zas sportovní utkání či wrestlingové zápasy. Z tohoto hlediska je Millovo usuzování správné – na rozdíl od myšlenky Benthamova utilitarismu o jednom měřítku pro všechny požitky.

*„Jestliže jednomu ze dvou potěšení dávají přednost všichni nebo skoro všichni, kteří mají zkušenost s oběma, a to bez ohledu na pocit, že mu mají dát přednost z mravních důvodů, pak je to potěšení více žádoucí. Jestliže ti, kteří jsou s dvojím potěšením dostatečně obeznámeni, kladou jednomu z nich nad druhé natolik, že mu dávají přednost, i když vědí, že je spojeno s větší mírou nespokojenosti, a nevzdali by se ho pro žádné množství jiného potěšení, jehož je jejich přirozenost schopna, pak právem soudíme, že preferované potěšení je nadřazené kvalitě a převažuje nad kvantitou natolik, že se tato kvalita jeví ve srovnání s ním jako málo významná.“*⁶²

Mill v díle vymezuje i důvody, proč bychom se principem utilitarismu měli řídit. Nazývá je sankcemi a rozděluje je na vnitřní a vnější. Vnější důvody spatřuje v naději na přízeň nebo obavu z nelibosti ze strany našich bližních či Boha. Vnitřním může být cítění v nás neboli intenzivní nelibost, která se vyskytuje při plnění povinností. Pokud je toto cítění nesobecké a je spojováno s ideou povinnosti, tak se rovná podstatě svědomí. Když nehledíme na vnější motivy, tak sankcí veškeré mravnosti je naše vnitřní subjektivní cítění, je to fakt lidské přirozenosti a zároveň i síla, která člověka pohání. Mill se domnívá, že výše zmíněné cítění není vrozené, ale získané postupně v určitém stupni vývoje. Člověk žije ve společenství, je to pro něj přirozené, a rozsáhlá část mravnosti souvisí právě s ohledem na ostatní – tedy na společnost, ve které žije, či na zájmy bližních. Toto cítění bohužel nemá každý, mnohdy nad ním totiž převládají naše sobecké pocity či zájmy něco získat a nebrat ohledy na ostatní. Pro ty, co ho mají, je stavem

⁶¹ SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015. Politeia. s. 59 - 65.

⁶² MILL, John Stuart. *Utilitarismus*. Přeložil Karel ŠPRUNK. Praha: Vyšehrad, 2011. s. 45 – 46.

přirozenosti. Tato sankce dopomáhá k rozvinutí citění ve shodě s vnějšími motivy pro péči o další osoby.⁶³ Mill se tedy snaží pojmut utilitarismus více tak, aby lidé respektovali ostatní a hleděli na jejich city, a pak se k nim podle toho také chovali. Lze proto usuzovat na to, že Mill doufá, že díky „lidštějšímu“ utilitaristickému přístupu bude docházet k většímu souladu ve společnosti a ke snížení míry nespravedlnosti mezi lidmi. Nehlásá maximalizaci štěstí bez ohledu na okolí, jako to bylo u Benthama, který hleděl pouze na sobecké lidské zájmy, ale snaží se donutit lidstvo brát ohled na své okolí, aniž by mysleli na svoji sobeckost.

Prvky utilitaristické filosofie jistě můžeme nalézt i v eseji, kterou Mill napsal ještě před samotným dílem o Utilitarismu. Spis s názvem *O svobodě* v sobě obsahuje obhajobu takové svobody, kdy by měli mít jednotlivci možnost činit cokoli, co nijak neomezuje či neohrožuje druhé. Pro Milla je vyšší (základní) hodnotou svoboda, protože v ní jsou zahrnuta práva jednotlivců. Potom je také částečně důležitá spravedlnost (pojmenování pro určité morální požadavky, které, díváme-li se na ně jako na celek, stojí na žebříčku společenské užitečnosti vysoko, a proto jsou svaté a privilegované). Z dlouhodobého hlediska nám tak individuální svoboda povede k rostoucímu štěstí pro co největší počet lidí. Tvrdí, že žít podle zvyklostí společnosti a zavedených konvencí je špatné, protože nám to brání v dosažení našeho vlastního cíle. Pro Milla je svoboda jednotlivce nedotknutelná a sama o sobě představuje jakýsi cíl (či ideál).⁶⁴

3.2 O svobodě

Jak už bylo zmíněno v předchozí kapitole, úvaha O svobodě je společným dílem, které Mill psal společně se svou manželkou Harriet Hardy Mill. Dílo vydal v roce 1859 a to tři měsíce po manželčině smrti. „*Úvaha O svobodě představuje jednu z nejpropracovanějších obran svobody jednotlivce v západním písemnictví. ... Je obranou liberálního společenského uspořádání a sám Mill pevně věřil v demokracii. Viděl nicméně i její rizika, protože demokracie se může změnit v tyranii většiny.*“⁶⁵ Úvaha je rozdělena na pět částí. Jedná se tak o pět krátkých esejů na téma individualita, svoboda myšlení, autorita ve společnosti a její vliv na jedince.

⁶³ MILL, John Stuart. *Utilitarismus*. Přeložil Karel ŠPRUNK. Praha: Vyšehrad, 2011. s. 82 – 97.

⁶⁴ Tamtéž, s. 56 - 59.

⁶⁵ MCGREAL, Ian P. *Velké postavy západního myšlení: slovník myslitelů*. Praha: Prostor, 1997, Obzor, sv. 10. s. 436.

Mill hned na začátku uvádí, že bude řešit občanskou neboli sociální svobodu. Provádí krátký exkurz do historie a reflektuje, jak to vypadalo dříve ve vztahu mezi vládcem, společností a jedincem. Často totiž zájem vládce mohl odporovat tomu, co chtěli občané, a tak bylo nutné omezit jeho moc. Dále pak upozorňuje na fakt, že samospráva (demokracie) byla chápána ne jako vláda nad sebou samým, ale tak, že každý je ovládán všemi. Mill rozlišuje tři oblasti svobody: 1. svobodu vědomí, myšlení i cítění; 2. svobodu ve volbě povolání, 3. svobodu sdružovat se.⁶⁶

Druhá esej obsahuje názory ohledně mínění. Mill odsuzuje jakoukoli moc, i kdyby to měla být moc vlády ve prospěch lidu, protože i vláda se pokouší omezovat svobodné mínění občanů. Zabývá se také usuzovací schopností, která je člověku dána, aby ji mohl používat, i když třeba nebude používána zcela správně. Uvádí, že i špatné rozhodnutí je mnohdy lepší než žádné, protože i takové rozhodnutí lze napravit zkušeností či diskuzí, aby toto pochybení bylo jasněji pochopitelné. Mill problematiku veřejného mínění zmiňuje už u řeckých myslitelů, mezi které patří Sokrates, Platón, Aristoteles, Cicero a Marcus Aurelius. V eseji je dále probírané křesťanství. Tvrdí, že lidé dělají pouze to, co jim jejich víra udává, a věří, že by byli schopni udělat cokoli, čeho by dokonce i jinak schopni nebyli. Živou pravdou je dle jeho slov pouze ta, která je konfrontovaná, jinak ji považuje za mrtvé dogma. Kritizuje křesťanskou víru pro její neautentičnost a pasivitu. Argumentuje také pro svobodu slova a tisku, kterou obhajuje tím, že pokud se má lidstvo vše naučit a dále to šířit, tak není přípustné, aby to nebylo uveřejňováno bez jakéhokoli omezení.⁶⁷ Podle slov Isaiaha Berlina⁶⁸, který byl jedním z Millových kritiků, Mill konstatuje, že ani lidé nejsou neomylní, protože se nakonec může ukázat, že i nesprávný názor je přece jen pravdivý.⁶⁹

Mill se zamýšlí nad problematikou lidské přirozenosti. Lidé by totiž měli konat svobodně podle svých názorů a vůle, bez překážek ze strany společnosti, ve které žijí, pokud jsou ochotni nést si za svá rozhodnutí odpovědnost. Tvrdí, že ani názory nejsou nedotknutelné, jakmile podněcují škodlivý čin (ten však blíže nespecifikuje, ani neuvádí, pro koho by měl být škodlivý). Pokud lidé svými činy nezpůsobují zlo, tak by jim mělo být dovoleno konat podle svých názorů. Měli by pěstovat svou individualitu, protože se tak stávají cennějšími pro sebe. Oceňování sebe sama vede dále k ocenění

⁶⁶ MILL, John Stuart. *O svobodě. I.* Praha: J. Otto, [1914]. 95 s. Světová knihovna; sv. 10878. s. 5 – 26.

⁶⁷ Tamtéž, s. 27 – 95.

⁶⁸ BERLIN, Isaiah. *Čtyři eseje o svobodě.* Praha: Prostor, 1999, 332 s. Střed, sv. 27.

⁶⁹ Tamtéž, s. 300.

od ostatních ve společnosti. Vše, co brání rozvoji individua, nazývá despotismem. Oslavuje lidskou originalitu a osobu génia, protože takoví lidé vyčnívají z řady. Pouze svoboda je trvalým zdrojem zdokonalování, opak vede ke ztracení individuality.⁷⁰ Isaiah Berlin ve své publikaci shrnuje a rozvíjí Millovy myšlenky, následně pak konstatuje, že civilizace nemůže dostát pokroku, aniž bychom nechali jednotlivce žít podle vlastního uvážení. Společnost bude průměrná a nebude prostor pro zrození genia nebo originalitu občanů.⁷¹

Ve čtvrté eseji řeší případ, kdy by měla společnost zasáhnout proti jedinci. Společnost by totiž měla vyžadovat, aby se její občané svými zájmy nerušili. Nutnost zásahu bude nutná tehdy, když jedinec ohrožuje ostatní lidi nebo když se jich jeho chování dotýká. Pokud však člověk nejedná v souladu se společenským míněním, tak automaticky propadá soudu společnosti, ve které žije. Podstatným bodem Millova uvažování je, že klade důraz na nezasahování státu do osobních věcí individuí. Důležitou částí života je výchova, která by měla pěstovat v lidech ctnosti. Mohou se dopustit nejrůznějších chyb, avšak mezi nejzávažnější patří vnucování názorů, které sami pokládáme za dobré, ostatním lidem. Není možné ani žádoucí vnucovat svůj vkus jiným. Pokud však člověk nedovede ovlivňovat svoje vášně či chování a bude tak ubližovat ostatním, musí být připraven na pokles v očích společnosti (na špatné veřejné mínění).⁷² Mill zásah státu přijímal v souladu se vzděláním a v pracovní legislativě, protože se domníval, že nejslabší by bez něj byli zotročeni nebo rozdrceni.⁷³

V závěrečné eseji shrnuje jednotlivé zásady, které se objevovaly již v těch předchozích. Jde mu především o aplikaci jednotlivých zásad na obchod, který je dle jeho slov „společenským aktem“. Každé omezení obchodu by se dalo nazývat zásahem, který způsobuje určité zlo, protože je nátlakem společnosti. Mill uznává preventivní opatření proti zločinu, aby mělo možné zabránit lidem v páchání činností, které jim škodí. Souhlasí s tím, že je lepší, když stát zdaní nejvíc to, co je škodlivé (alkohol, cigarety,...). Stát je totiž povinen bránit neštěstí svých občanů. Dále kritizuje útlaku žen, protože by měly mít stejná práva jako muži. Zastává se také svobod vzdělávání. Sám připouští, že

⁷⁰ MILL, John Stuart. *O svobodě*. 2. Praha: J. Otto, [1914]. 109 s. Světová knihovna; sv. 1097-8. s. 3 – 35.

⁷¹ BERLIN, Isaiah. *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor, 1999, 332 s. Střed, sv. 27. s. 225.

⁷² MILL, John Stuart. *O svobodě*. 2. Praha: J. Otto, [1914]. 109 s. Světová knihovna; sv. 1097-8. s. 36 – 69.

⁷³ BERLIN, Isaiah. *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor, 1999, 332 s. Střed, sv. 27. s. 290.

závěrečná esej už je jakoby mimo téma, jedná se spíš o zásahy státu do hospodaření jednotlivců než o další polemizování nad svobodou jednotlivců.⁷⁴

V současné době došlo k jisté proměně společnosti oproti té minulé, kdy Mill psal spis *O svobodě*. Nyní máme občanskou svobodu zaručenou státem, ve kterém žijeme. U nás konkrétně existuje Ústava, Listina základních práv a svobod či jiné zákony, které si stát sám tvoří pro ochranu svých občanů. Každý občan státu má svá daná práva a povinnosti. Občané mají možnost si volit zástupce do vlády a také prezidenta, který bude reprezentovat jejich zájmy. Aby se občané mohli zúčastnit této volby, je nutné dodržet určité podmínky, takže v jisté oblasti nemají úplnou svobodu.

Mill ve své eseji zmiňuje i myšlenku náboženství. Křesťanskou víru kritizuje pro její neautentičnost. V dnešní době nemá náboženství takový význam, jaký mělo dříve, protože velká část občanů je nevěřících. Mill se dále věnuje tomu, že i špatná rozhodnutí se mohou projevit jako správná a lidé se z nich mohou poučit. Je totiž lepší mít nějaký názor, než nemít žádný. Přesto však není žádoucí vnucovat někomu vlastní názory nebo ho přesvědčovat, že náš názor je ten jediný a správný. Je nutné si však dávat pozor, protože některé vyřčené myšlenky mohou mít vliv na společnost a její chování do budoucna. Nikdo v dnešní době názory nevnucuje, ani nevymáhá, abychom se chovali podle někoho cizího. Je jen a pouze na nás, co si myslíme, co si koupíme na sebe nebo s kým se budeme stýkat. V těchto ohledech máme plnou svobodu. Mill se zastává i svobody slova a tisku, kdy lidé tak mohou lépe šířit své myšlenky a učit se novým věcem ve společnosti. V současné době tuto svobodu mnozí využívají hojně v médiích nebo na internetu.

Lidé by měli být schopni konat podle své přirozenosti. Mill sám je zastáncem toho, aby občané pěstovali svou originalitu. Dnešní doba se však vyznačuje tím, že se lidé snaží být jako ostatní, nebýt příliš odlišní, aby nevybočovali z davu. Zbytečně velký význam se přikládá na názory okolí. Vzbuzuje to pak dojem, že lidé před vlastním úsudkem upřednostňují mínění ostatních. Nikdo nám nemůže určovat, co máme se svým životem dělat nebo o čem máme snít. I z dlouhodobého snu se může stát realita. Volba je pouze na nás a je naší svobodou.

⁷⁴ MILL, John Stuart. *O svobodě*. 2. Praha: J. Otto, [1914]. 109 s. Světová knihovna; sv. 1097-8. s. 70–109.

Svoboda však není neomezená a končí tam, kde dochází k poškozování druhých lidí. Pro případ ničení majetku nebo poškození cizí osobou by mělo být právo využití zásahu autority, která zaručuje bezpečnost a ochranu občanů i jejich majetku. Mill zmínil názor, že by ženy neměly být utlačované muži a měly by mít rovná práva. Díky této myšlence ženy dospěly k velkému pokroku ve zrovnoprávnění s muži. Mill myšlenku rovnoprávnosti žen více rozpracovává ve svém pozdějším díle *Poddanství žen*.

3.3 Politická ekonomie

Začátkem 19. století se postupně začala rozvíjet politická ekonomie hlavně v zemích, jako jsou Francie a Anglie. Osobnosti, zabývající se ekonomikou, vycházejí z ekonomie A. Smitha⁷⁵, ale upravují si ji podle sebe, aby vyhovovala podmínkám, které provází dopady průmyslové revoluce. Změny se projevují v růstu ekonomiky hospodářství a zvýšení produktivity díky strojové výrobě, na druhou stranu je potlačována poctivá řemeslná práce. Mezi nejznámější představitele klasické politické ekonomie patřili: D. Ricardo⁷⁶, J. Mill⁷⁷, T. R. Malthus⁷⁸ nebo J. B. Say⁷⁹. J. S. Mill navazoval na své předchůdce, ale především pak na svého otce Jamese Milla. Zásadním spisem o ekonomii jsou *Zásady politické ekonomie* (1848), které se staly učebnicovým

⁷⁵ Adam Smith (1723 – 1790) je obecně pokládán za zakladatele ekonomie jako vědy. V návaznosti na předchůdce se pokusil vytvořit ucelený systém ekonomických názorů, které by obsahovaly teorii výroby i rozdělování. Mezi přelomové dílo v ekonomii patří *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů* z roku 1776. (Viz FUCHS, Kamil; LISÝ, Ján. *Dějiny ekonomického myšlení. Od antického myšlení do marginalistické revoluce v ekonomii*. e-learning Masarykovy univerzity, online [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/elportal/estud/esf/js08/dejiny/web/ch05.html#smith>)

⁷⁶ David Ricardo (1772 – 1823) vycházel z ekonomie A. Smitha. Byl zásadním ve vysvětlování toho, co obnáší teorie pracovní hodnoty. Jeho *Zásady politické ekonomie a zdanění* (1817) patří společně s dílem A. Smitha k nejvýznamnějším dílům politické ekonomie. (viz FUCHS, Kamil; LISÝ, Ján. *Dějiny ekonomického myšlení. Od antického myšlení do marginalistické revoluce v ekonomii*. e-learning Masarykovy univerzity, online [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/elportal/estud/esf/js08/dejiny/web/ch06.html>)

⁷⁷ James Mill (viz kapitola 2.1)

⁷⁸ Thomas Robert Malthus (1766 – 1834) byl anglický ekonom, který se snažil vysvětlit nové jevy, které se začaly objevovat během průmyslové revoluce. Hospodářský vzestup pomohl k populačnímu nárůstu ve městech, ale také zavinil nárůst chudiny. V *Eseji o principu populace* (1798) a později pak druhém vydání podává své vysvětlení populační teorie. Přišel s teorií, že příčinou bídy není nic jiného než lidské pudy (potravní i rozmnožovací). Lidé nemají neomezené možnosti a jsou omezeni populačním zákonem. (viz FUCHS, Kamil; LISÝ, Ján. *Dějiny ekonomického myšlení. Od antického myšlení do marginalistické revoluce v ekonomii*. e-learning Masarykovy univerzity, online [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/elportal/estud/esf/js08/dejiny/web/ch06.html>)

⁷⁹ Jean Baptiste Say (1767 – 1832) byl nejvýznamnějším představitelem francouzské klasické politické ekonomie. Je autorem několika děl, mezi nejdůležitější dílo patří *Pojednání o politické ekonomii* z roku 1803. Navazoval na A. Smitha, ale v mnohém se také lišil. Předpovídal důraz užitečnosti, se kterou se pokoušel spojit hodnotu výrobku. Odmítal teorii pracovní hodnoty od A. Smitha. (Viz Tamtéž.)

materiálem. Měl podobné názory jako jeho předchůdci, sám ale zdůrazňoval zohlednění politických a dokonce i sociálních otázek v politické ekonomii.⁸⁰

Základy Milovy politické ekonomie jsou teorie výroby a přerozdělování. Značnou pozornost věnuje problematice nákladů. Byl ovlivněn J. B. Sayovou myšlenkou užitečnosti. Do svých úvah zapracoval trojí typ užitečnosti. První spojuje s hmotnými statky, které uspokojují lidské potřeby, druhý spojuje se službami, které odvrací nepohodlí či strádání a třetí typ spojuje se vzděláváním, které přidává hodnotu člověku. Dále se zabývá otázkou bohatství. Jestli se jedná pouze o hmotné statky nebo se započítává i užitnost. Zaměřuje se na výrobu, která se podobá přírodním zákonům, rozdělování je však závislé na společenských poměrech. Zisk pokládá za důležitou složku nákladů. Mill se zabýval i pozemkovou rentou, která není vázána na vlastnictví pozemku, ale je rozdílem mezi cenou a výrobními náklady. Navrhuje i úpravy v oblasti mezinárodního obchodu, kde navazuje na D. Ricarda. Vytváří koncept reciproční poptávky, kdy se jedná o rozdělení mezi jednotlivé zapojené země.⁸¹

Milova politická ekonomie zahrnovala i návrhy několika reforem. Byl třeba proti vykořisťování dělníků a chtěl omezit dědické právo. Uznával ho, ale domníval se, že lidé nemají právo být bohatí, aniž by vykonali nějakou námahu. Peníze zemřelých, kteří nezanechali závěť, by měly jít ku prospěchu státu. Děti zemřelých by pak měly dostat pouze tolik, aby byly zabezpečení pro studia. Měl by existovat stanovený limit, kolik maximálně se může dědit.⁸²

3.4 Socialismus

Mill vyrůstal v době, kdy měla dělnická třída velmi špatné společenské postavení, co se týče pracovních podmínek i zastoupení v politice, a snaží se domoci svých práv. V této době se rodí ideologie socialismu. Podle slov britského politologa Andrewa Heywooda⁸³ je socialismus nejrozsáhlejší politickou ideologií, která zahrnuje škálu

⁸⁰ FUCHS, Kamil; LISÝ, Ján. *Dějiny ekonomického myšlení. Od antického myšlení do marginalistické revoluce v ekonomii*. e-learning Masarykovy univerzity, online [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: <https://is.muni.cz/elportal/estud/esf/js08/dejiny/web/ch06.html>

⁸¹ Tamtéž.

⁸² STAFFORD, William. *John Stuart Mill*. New York: St. Martin's Press, 1999. s. 128.

⁸³ HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing, 1994.

různých teorií a tradic. Během první poloviny 19. století politika laissez-faire⁸⁴ ulehčovala podmínky pro majitele továren, kteří toho však zneužívali a určovali nepříznivé podmínky pro své zaměstnance. Tehdejší společnost považovala za běžné nízké mzdy, příliš mnoho hodin práce či zaměstnávání dětí. První socialisté se obvykle uchýlovali k revolučním alternativám, ale objevovaly se i reformní snahy. Mezi první socialisty patřil Robert Owen⁸⁵, který ve Velké Británii obhajoval lepší podmínky pro dělnickou třídu. Ve druhé polovině 19. století se situace zlepšila, vznikaly nejrůznější spolky (kulturní, sportovní), dále pak odbory, které pomohly dělnické třídě k začlenění do industriální společnosti. Socialismus se rozšířil téměř po celém světě, v různých zemích však měl specifické podoby: komunismus, anarchismus, podobu sociální demokracie či jiné.⁸⁶

Kapitoly o socialismu jsou Millovým nedokončeným dílem, které obsahuje pouze čtyři kapitoly. Po smrti jej vydala v roce 1879 nevlastní dcera Helen Taylor, obsahuje Millovy poznámky k socialismu. V dílu se řeší otázky týkající se dělnické třídy, jejího postavení ve společnosti a možnost zlepšení dosavadních práv. Dále se objevují i výtky vůči socialismu a jejich řešení. Mill se začal zabývat socialismem už u Saint-Simona v Paříži v roce 1830.

Reformní zákon z roku 1867 dopomohl k nárůstu volebního práva i pro dělnickou třídu. Je důležité, aby i pracující lid mohl mít možnost projevit názor ve volbách. Nástrojem lidu se stává svoboda slova v tisku a možnost se volně sdružovat. Do Parlamentu se mohou navrátit lidé, kteří podporují zájmy právě dělnické třídy. Politické doktríny jsou zkoumány ku prospěchu dělnické třídy a zahrnují její zájmy. Dějí se mnohé sociální změny, které by měly přispět celé společnosti. Dělnická třída tak dostala možnost

⁸⁴ Jedná se o heslo klasického liberalismu, kdy hlavní ekonomickou zásadou je, aby stát nezasahoval do hospodářství a nesnažil se jej regulovat. Odráželo přesvědčení, že hospodářský i sociální život je dán přirozeným řádem a lidské zásahy věci spíše zhoršují, než zlepšují. (viz Sociologický ústav: Sociologická encyklopedie, heslo laissez-faire [cit. 18. 11. 2018]. Dostupné z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Laissez_faire).

⁸⁵ Robert Owen v továrně New-Lanark zakázal práci dětí pod deset let a práci starším dětem pouze s povolením rodičů. Zkrátil pracovní dobu na 10,5 hodiny a později se mu to podařilo i pro většinu anglického obyvatelstva. Když však Spojené státy americké zakázaly vývoz do Velké Británie, tak přišli o dovoz surové bavlny, v té době textilní továrny propouštěli své zaměstnance. Owen byl však jiný, platil svým dělníkům plnou mzdu po celou dobu trvající krize. Jako reformátor si získal podporu dělnické třídy, která jej následovala. Později vznikla publikace s názvem „Nový názor na společnost“, která dokazovala, jaké mají okolnosti vliv na vývoj lidského charakteru. (viz ČERVINKA, František. *Robert Owen*. Praha: Orbis, 1949. Kdo je (Orbis). s. 15 – 18.)

⁸⁶ HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing, 1994. s. 92 – 94.

se aktivně zapojit do problematiky (třeba do otázky soukromého vlastnictví či vlastní chudoby).⁸⁷

Mill v socialismu odlišuje prvky negativní a konstruktivní. Negativním prvkem myslí současný stav společnosti, k jehož nápravě by měly pomoci Millem navrhované konstruktivní prvky. Mnozí socialisté se domnívají, že současný stav společnosti je úpadkem, toto tvrzení však podle Milla není pravdivé. Podle něj jsou omyly v socialismu stejné jako omyly politické ekonomie. Momentálně neexistují záznamy o tom, že by snad Západ byl chudší oblastí než Východ. Pokud to tak někde vypadá, tak se jedná o ojedinělý výkyv, kdy můžeme najít příčinu (zákon, vláda,...). Nadále se posilují a rozšiřují pracovní možnosti do nových oblastí.⁸⁸

Podle Milla mají mnozí socialisté mnohdy mylné představy o fungování konkurence, vidí pouze negativní vlivy, ale konkurence má i pozitiva. Socialisté ji považují za zařízení, které rozmělnjuje výtěžky a nutí každého k souhlasu s menší odměnou za práci. Zapomínají však na fakt, že konkurence je příčinou velkých cen stejně jako těch nízkých. Pozitivním aspektem soutěže dvou stran je to, že pomáhá podle Milla vyrovnávat ceny, čímž dochází ke splnění požadavku socialistů na rovnost v odměňování a redukci na obecný průměr, který je žádoucím stavem. Monopolní firmy se snaží zbavovat svých konkurentů, většinou však nemají prostředky, aby to skutečně provedli. Pro lidi je podle Milla konkurence zárukou nízkých cen, na druhou stranu však výrobky nemusí být tak kvalitní, jak se předpokládá. Trh nebyl v minulosti natolik obsáhlý, aby se takové věci skutečně děly, a tak mohlo hrát roli také to, jak měl kdo poctivé jméno. Mill však dochází k tomu, že v jeho současnosti nejde obchodníkům tolik o kvalitu, ale kvantitu, aby měli možnost získat co největší bohatství. Společnost prozatím nevyužila možnost bojovat s tímto zlem, zákony o obchodu jsou nedostatečné a není ani nikdo, kdo by je prosazoval. Nepravost tohoto charakteru může být podle Milla poražena tím, že budou vznikat družstevní podniky. Lidé pak budou moci výrobky získat od velkoobchodu či přímo od lokálních výrobců.⁸⁹

Podle Milla můžeme rozlišit dva základní typy socialismu.⁹⁰ Zastánci prvního typu jsou ti, kteří se snaží o nové uspořádání společnosti, třeba snahou o nahrazení

⁸⁷ Mill, J. S. *Chapter on Socialism*. The Floating Press, 2009. s. 9 – 12.

⁸⁸ BEDNÁŘ, Miloslav, LOUŽEK, Marek (ed.). *John Stuart Mill: dvě stě let od narození: sborník textů*. Praha: CEP - Centrum pro ekonomiku a politiku, 2006. s. 34.

⁸⁹ Tamtéž, s. 87 – 92.

⁹⁰ Mill, J. S. *Chapter on Socialism*. The Floating Press, 2009. s. 84 – 86.

soukromého vlastnictví. Patří k nim třeba Robert Owen. Přiklání se k nim i sám Mill, který se s jejich názory ztotožňuje, a pokládá postupnou aplikaci poznatků za rozumnou. Druhá skupina, nazývána revoluční, si klade za cíl změnit situaci revoluční cestou a podle Milla přichází s požadavky řídit veškerou produkci jedním orgánem – vládou. Dělnická třída by tak spravovala majetek pouze pro svůj prospěch. Tento typ socialismu slibuje ráznou změnu v dosavadním řízení národa. Mill radikální zásady druhého typu odmítá.⁹¹

Mill se zabývá druhým typem tak, že tento druh socialismu považuje za jednoduchou formu komunismu. Největší rozdíl spatřuje v centrálním řízení státu a v pohledu na individualismus. Komunismus by měl za následek snížení pracovní morálky dělnické třídy. Všichni, kdo by se podíleli na práci (díle), by měli stejnou mzdu. Nezohledňovala by se kvalifikace či schopnosti každého individua, komunisté požadovali, aby se všichni střídali v různých pracích. Podle Milla není spravedlivé, aby bylo od všech vyžadováno stejné množství práce, protože lidé jsou obdařeni různými schopnostmi. Komunismus neschvaloval možnost individualismu, který je však podle něj pro lidi přirozený. Lidé by měli přemýšlet o sobě samých a svém jednání, žádný vládce by za ně neměl rozhodovat. V komunismu není prostor pro vývoj individua. Mill, který obhajoval svobodu a individualismus, se neztotožňuje s názory, že by snad komunismus mohl do budoucna přinést prospěch lidem.⁹²

3.5 Vláda zastupitelská

Mill stejně jako Bentham odmítal myšlenku přirozených práv člověka, jejichž ideou je, že lidé mohou činit cokoli, ale nesmí překročit hranici danou přirozenými právy a Bohem. Mill se snažil vybrat takovou vládu, která nezrazovala utilitaristickou myšlenku jemu vlastní (viz 3.1). Už v esejích *O svobodě* pronesl myšlenku, že se mu nelíbí, jak narůstá moc ve státě nad jednotlivcem.

V roce 1861 vyšly jeho *Úvahy o vládě ústavní*, ve kterých obhajoval myšlenky o ideální formě vlády. Lidé si podle něj nemohou samovolně vybírat formu vlády, ta je totiž dána společenskými poměry v zemi. V *Úvahách*⁹³ rozvíjí tezi, že dobrá vláda má splňovat dvě základní kritéria: pořádek a pokrok. Pořádek je důležitou podmínkou, kterou

⁹¹ Tamtéž.

⁹² Tamtéž, s. 88 – 105.

⁹³ MILL, John Stuart. *Úvahy o vládě ústavní*. 2. upr. vyd., v nakl. Svoboda 1. vyd. Praha: Svoboda, 1992, 239 s.

by vláda měla splňovat. Pořádek a pokrok pokládá za znamení dobré vlády.⁹⁴ „*Vláda spočívá ve skutcích, vykonaných lidskými bytostmi, a jestli-že jednající nebo ti, kteří je volí, nebo ti, jimž jednající jsou odpovědni, nebo konečně pozorovatelé, jejichž mínění mělo by mít vliv na všechny tyto osoby a kontrolovat je, jsou pouhé nevědomé, tupé masy plné zhoubných předsudků, veškerá činnost bude špatná.*“⁹⁵

Dobrá vláda je ta, která chce zvětšit co největší množství dobrých vlastností u poddaných (týká se celku i jednotlivců). Čím větší je množství těch dobrých vlastností a čím je lepší způsob organizace společnosti, tím lepší bude následná vláda. Dobrá vláda by se měla posuzovat podle působení na lidi, co z nich činí a co s nimi podniká. Nejlepší vláda je ta, která pro svůj národ zprostředkovává, co mu chybí. Bez toho totiž nelze postoupit vpřed.⁹⁶ Už odedávna se za ideální formu vlády pokládal despotismus. Bylo totiž předpokladem, že pokud by měla v rukou moc vynikající osoba, tak by bylo vše zabezpečováno poctivě a rozumně. Mill to však shledává pouze nesprávným pochopením pojmu dobrá vláda. Není správné ani žádoucí, aby panovník vládl neomezenou (absolutistickou) mocí nad svými občany. Takový stav vede k potlačování zájmů poddaných, dále pak k nečinnosti a nepomáhá k pokroku, který společnost vyžaduje.⁹⁷ Mill pokládá za žádoucí stav, aby moc měl ve svých rukou suverénní lid, který by si následně volil svého zástupce. Samotní občané by pak také mohli být povoláni k účasti na veřejných či obecných věcech vlády.⁹⁸

Na rozdíl od despotismu je zastupitelská vláda nápomocná ke zvýšení národního blaha. Probouzí v lidech altruismus a potřebu se zapojovat do věcí veřejných. Lidé si tak své zástupce volí na dobu určitou. Pokud se zástupci volení lidmi neosvědčí, je možnost po několika letech volbu změnit a na jejich místa dosadit někoho, kdo bude více hledět na zájmy a přání národa než na ty vlastní. Přesto, že považuje zastupitelkou vládu (demokracii) za nejlepší formu vlády, varuje před jejími nedostatky a slabostmi, které shrnuje následovně: „... *předně je to všeobecná nevědomost a neschopnost, nebo, mírněji řečeno, nedostatečné duševní schopnosti kontrolujícího sboru; za druhé je to nebezpečí,*

⁹⁴ Tamtéž, s. 19.

⁹⁵ Tamtéž, s. 26.

⁹⁶ Tamtéž, s. 27 – 33.

⁹⁷ Tamtéž, s. 36.

⁹⁸ Tamtéž, s. 41.

že sbor může být ovlivňován zájmy, které se nedají ztotožnit se všeobecným blahem veřejnosti.“⁹⁹

Je proto žádoucím stavem, aby dělníci na jedné straně a zaměstnavatelé na straně druhé měli rovnocenné zájmy, aby tedy měli stejné zastoupení v parlamentu. I kdyby většina jedné strany rozhodla řídit se pouze vlastními zájmy, tak by i přesto ta druhá mohla rozhodovat spravedlivě ve prospěch obecného blaha. Rovnocenné zastoupení v parlamentu tak mnohdy předchází řízení podle špatného úsudku, který by si mohla jedna či druhá strana zvolit.¹⁰⁰

Mill nám tímto modelem předkládá, že jen my víme, co je pro nás nejvhodnější, a proto by měl každý hodnotit své zájmy sám – tak dojde k nejlepšímu ohodnocení. Ideální formou vlády může být právě ta, ve které mají lidé možnost zastupovat sami sebe ve věcech veřejných. Všichni tak mají možnost podílet se jak na vládě, tak na zlepšování prosperity celé společnosti.

S inovací ohledně zastoupení obou stran v parlamentu přišel Angličan Thomas Hare, který vypracoval plán, jak by bylo možné docílit rovnocenného stavu. Tento plán zajišťoval správný poměr zastoupení každé skupiny volících podle počtu udělených hlasů. Tímto způsobem se mohly dovolat spravedlnosti nejen velké strany, ale už i menšiny měly své zástupce. Hareova kvóta udávala počet mandátů, které strana mohla ve volbách získat. Uspěť a stát se zástupcem lidu mohl skutečně každý, už to nebylo pouze privilegium vybrané elity země, ale na mandát mohl dosáhnout běžně pracující člověk. Mill se tak stal velkým obdivovatelem Hareova návrhu na změnu.¹⁰¹

Mill dále hovoří o tom, kdo by podle jeho názoru měl mít hlasovací právo a argumentuje pro jeho rozšíření. Podle jeho názoru by neměl mít právo hlasovat člověk nevzdělaný, který neumí číst ani psát. Každý by měl být vzdělán bez ohledu na poměry, ve kterých žije. Nejprve by se měla zavést všeobecná výuka, aby každý mohl načerpat alespoň minimální vědomosti, poté by se mělo udělat všeobecné hlasovací právo. Přece není logické, aby lidé, kteří nebudou schopni si opatřit základní potřeby k přežití sebe sama, rozhodovali a postarali se o zájmy a potřeby cizích lidí. Z práva volit však vylučuje

⁹⁹ Tamtéž, s. 79.

¹⁰⁰ Tamtéž, s. 91.

¹⁰¹ Tamtéž, s. 100 – 104.

tu vrstvu občanů, která si není schopna prací obstarat obživu pro vlastní potřeby a žije tak z daní ostatních.¹⁰²

Argumentuje pro to, aby i ženy, které jsou slabší a závislé na ochraně mužů, dostaly možnost veřejně projevit svůj názor. I ženy mají mít nárok na hlasovací právo, které jim doteď bylo odepíráno. Mnozí mohou namítat, že ženy by mohly hlasovat podle názoru manželů, pokud se však ukáže opak a ženy projeví vlastní iniciativu, tak to bude pouze ku prospěchu. Tento názor svědčí o pokroku celé společnosti. *„Muži stejně jako ženy nepotřebují politická práva k tomu, aby mohli vládnout, ale aby se nad nimi nemohlo špatně vládnout.“*¹⁰³

¹⁰² Tamtéž, s. 115 – 119.

¹⁰³ Tamtéž, s. 129.

4 Práva žen

Situace žen se v průběhu 19. století postupně začala proměňovat s průmyslovou revolucí, která přinesla nejen pokrok na poli technického modernizování, ale začal se objevovat i nový způsob zacházení s lidmi, zejména pak se ženami. Každý člověk se začíná považovat za individuum, které má místo ve společnosti. Ženy byly chápány jako důležité pro spokojený domov a rodičky potomků. Průmyslová revoluce umožnila ženám získání zaměstnání v továrně.

Ženy tehdy neměly ideální podmínky pro život, neměly téměř žádná práva. Pro muže byly ženy i dcery majetkem, o kterém mohli rozhodovat takřka podle vlastního uvážení. Pro ženy bylo prakticky nemožné se rozvést. Do roku 1850 ženy nedostaly žádného pokroku ve zrovnoprávnění s muži a musely snášet strasti, které jim muži připravili. Majetek žen při sňatku byl automaticky převeden do vlastnictví manžela.

J. S. Mill se pokusil o zařazení volebního práva pro ženy už v roce 1867 v *Reformním zákoně*, což se v jeho době nesetkalo s úspěchem, pouze upozornilo na problém. Po roce 1870 se situace žen pomalu začínala zlepšovat, měly právo volit i být voleny do zastupitelstva měst či okresů. I když některé začaly studovat (Oxford, Cambridge), tak nemohly získat titul stejně jako muži. Chtěly dostávat stejné odměny za práci, podporu později našly v odborech (sufražetky). Na počátku 20. století se situace žen změnila, protože by Británie bez jejich práce za války nemohla fungovat a prosperovat. Později sice získaly uznání i právo volit, ale i přesto před nimi byla dlouhá bitva o plnou rovnost s muži.¹⁰⁴

Na utváření Millova názoru měla velký vliv právě Harriet Taylor Mill. Názory si vyměňovali už v jejím kroužku, kde hovořili na nejrůznější témata. Vyrůstala ve společnosti, které její názory na rovnost žen nebyly úplně cizí. Sama vydala esej na téma *Volební právo žen* a s Millem spolupracovala na díle *Poddanství žen*, i když je kniha připisovaná Millovi, na jejím dokončení pracovala i nejmladší dcera Helen Taylor (viz kapitola 2.4).

Mill byl v té době jedním z mála myslitelů, který se zabýval otázkou volebního práva žen a prosazoval zlepšení postavení žen ve společnosti. Pokud totiž ženy dostojí svému názoru na rovnoprávnost, tak to bude podle Milla i ku prospěchu mužům,

¹⁰⁴ MCDOWALL, David. *An Illustrated History of Britain*. 11th impr. Harlow: Longman, 1997. s. 162 – 163.

protože tak všichni budou moci naplno rozvinout své schopnosti.¹⁰⁵ Podle jeho liberálního názoru patří zrovnoprávnění žen k principům spravedlnosti. Jak J. S. Mill, tak Harriet T. Mill pokládali lidi za rozumné a vzdělané bytosti. Ztotožňovali se s názory Johna Locka o tom, že člověk je tabula rasa a záleží na mnoha faktorech (sociální a kulturní vlivy, vnější prostředí), které pomáhají či brání rozvinutí lidského rozumu.¹⁰⁶ Roku 1865 byl členem parlamentu a svůj názor na situaci žen zahrnul do svého programu, dokonce podporoval návrh na možnost rozvodu manželství a obhajoval, aby ženy mohly mít vlastní majetek. Avšak žádné jeho snahy se nesetkaly s úspěchem. Ženy dostály rovnoprávnosti až v roce 1918.

4.1 Poddanství žen

Mill vydává svou esej *Poddanství žen* roku 1869, aby pomohl vyvrátit dosavadní předsudky na ženy ve společnosti. Podřízené postavení žen bylo v 19. století běžné, nadřazení mužského pohlaví vyplývalo z toho, že žena má menší fyzickou sílu a je slabší. Mill se zasadil o to, aby ženy měly konečně možnost projevit svůj pravý potenciál a ukázat, že mínění společnosti je špatné.

Hned na úvod první kapitoly předkládá příčinu postavení žen ve společnosti.¹⁰⁷ Byl toho názoru, že současné společenské poměry mezi oběma pohlavími jsou jakousi brzdou v budoucím pokroku lidstva, tudíž by je lidé měli nahradit rovností na obou stranách. Sám si však uvědomoval obtížnost požadavku pro budoucí plnění. Pozice žen je pevnována tím, že jim není ponechávána svoboda. Jak píše v eseji: „*Soud a priori zní ve prospěch svobody a nestrannosti. Má se za to, že by nemělo býti žádného obmezování, nežádá-li toho všeobecné dobro a že by zákon neměl přednost dávatí žádné osobě, nýbrž že by měl jednat se všemi stejně, vyjma tam, kde nestejnost zacházení vyžadována jest pozitivními důvody právními nebo politickými.*“¹⁰⁸

Jak Mill v publikaci poznamenává, tak už odedávna převládá učení, že muži by měli vést a vládnout a ženy by měly poslouchat.¹⁰⁹ Snaží se odpovědět na všechny dosavadní otázky a oproti tomuto učení mnohé namítal. Je však přesvědčen, že všeobecný

¹⁰⁵ KALNICKÁ, Zdeňka. *Filozofie a feminizmus*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2010. Spis OU, č. 226/2010. s. 60 – 62.

¹⁰⁶ Tamtéž.

¹⁰⁷ MILL, J. S. *Poddanství žen*, oddíl I. a II. Přeložil M. B. a C. G. M. Praha: Časopis českého studentstva, 1890, s. 3.

¹⁰⁸ Tamtéž, s. 5.

¹⁰⁹ Tamtéž, s. 6-7.

zvyk vyvolává velmi silné předsudky. Například v tomto ohledu píše, že: „*Jest jeden z charakteristických předsudků reakcionářského devatenáctého století věku naproti osmnáctému, že se připisuje nerozumujícím žvlům lidské povahy neomylnost, kterou, jak za to máme, osmnáctý věk připisoval žvlům rozumujícím.*“¹¹⁰

Podle Milla je systém, který podřizuje slabší jedince silnějším (ženy jsou podřizovány mužům), založen pouze na jedné z možných teorií, protože jiný systém nebyl doposud vyzkoušen.¹¹¹ Vychází z přesvědčení, že od počátku lidské společnosti byla žena podřizena muži. Mill ve své době přirovnává život žen k otroctví. Pokud by se měl změnit dosavadní úsudek společnosti, tak to podle Milla bude pouze pod záminkou hájení všeobecného zájmu. Pokládá za škodu, že lidstvo ztratilo praktické porozumění původnímu stavu. Ti, kteří studovali dějepis, budou vědět, jak na tom byla společnost dříve (podrobení autoritě, špatné odměňování). Rozebírá ve svém textu postavení silnějších a slabších za doby stoiků, starých republik nebo v Anglii v období absolutní monarchie a konstatuje, že nejsou odlišné od moci muže nad ženami v jeho době. Každý, kdo si přeje mít nějakou moc, tak ji chce mít nejprve nad svými nejbližšími, se kterými má nejčastější styky a kteří by mohli bránit jeho osobním zájmům.¹¹²

Mill podotýká, že někteří by mohli namítat, že je nemožné srovnávat vládu mužů s jinými formami vlády, protože ženy svou úlohu přijímají dobrovolně a nestěžují si.¹¹³ Ženy ovšem mohly veřejně projevit vlastní smýšlení a protesty pouze ve spisech, které byly schválené společností. Požadovaly a stále více naléhaly na to, aby mohly studovat stejné obory věd jako druhé pohlaví a aby byly připuštěné k zaměstnání. Ženy, které trpěly omezováním a chtěly se domoci politické svobody, se začaly bouřit a protestovat, aby se situace změnila. Nedělo se tak pouze v Americe, ale i v zemích Evropy (Francie, Rusko či Itálie). Dalo by se také podotknout, že by více žen mělo podobné tendence, kdyby od útlého věku nebyly vychovávány jako podřazené. Naopak byly vychovávány k tomu přesvědčení a víře, že nemohou mít vlastní vůli ani cíle, že se musí podřizovat vůli jiných.¹¹⁴ „*Každý mravouka a všechny nynější city praví, že jest povinností žen. Aby se úplně zřekly sebe samých, a aby jen žily v lásce. A láskou jejich*

¹¹⁰ Tamtéž, s. 7.

¹¹¹ Tamtéž.

¹¹² Tamtéž, s. 10-19.

¹¹³ Tamtéž.

¹¹⁴ Tamtéž, s. 23 – 26.

*rozumí se jen tak, jež je jim dovolena – láska totiž k mužům, s nimiž jsou spojeny, anebo k dětem, které činí nový a nerozlučný svazek mezi nimi a muži.*¹¹⁵

Rozdíl mezi minulou společností a tou současnou nachází Mill v tom, že lidé už nejsou jako dříve vázáni k místu narození, ale mohou už projevit určitou svobodu a používat aktivně své schopnosti.¹¹⁶ Dříve všichni měli určité společenské postavení, které jim bránilo projevit svou přirozenost, a museli se řídit zákonem, který jim předurčoval podle společenského postavení, jak se mají chovat a komu se musí podřídit. Jak svobodní lidé, tak otroci měli předem nastavené požadavky, podle kterých se museli v životě chovat. Moderní společnost je prezentována jako jiná, už nejsou dané tak striktní předpisy, kdo má určité společenské třídy řídit, a navíc je kladen důraz na svobodnou vůli každého individua. Na to ovšem Mill reaguje tak, že bohužel i v jeho době mají i ty nejpokročilejší země stále zákon, který neumožňuje ženám zasloužit se o stejné věci či příležitosti, které mají muži.¹¹⁷ „*Proto jest obmezování, kterému jsou ženy podrobeny pouze pro své pohlaví, osamělým příkladem moderního zákonodárství.*“¹¹⁸

Mill dále píše, že podřízenost žen ve společnosti je smutným faktem. Bylo by přínosné pro všechny, kdyby otázka rovnoprávnosti byla přístupná k volné diskuzi o jejich výhodách. Muži nikdy nemohou poznat pravou povahu ženy, protože ženská mysl byla už odedávna spoutaná, aby se neprojevovala přirozeně, ale pouze ku prospěchu svých pánů. Muž mohl studovat ženskou povahu pouze, pokud mu to žena sama dovolila, jinak jsou mínění o ženské povaze zkreslená. Vláda mužů nad ženami by se dala nazvat despotismem, protože muži nedávají druhému pohlaví prostor pro vlastní realizaci.¹¹⁹

Oproti 19. století získaly ženy svá práva, nyní mají právo volit a být voleny. Avšak stále se objevují rozdíly v ekonomickém a sociálním postavení. Ve mzdách i pracovních možnostech nadále nejsou rovnocenné možnosti, protože ženy dostávají za stejnou práci stále méně peněz než opačné pohlaví.¹²⁰ Podle mého názoru jsou ženy pravděpodobně i dnes většinou společnosti považovány za slabší, a pokud se starají o rodinu, tak také mají méně pracovních příležitostí a možnosti v kariérním postupu. Výhodou dnešní

¹¹⁵ Tamtéž, s. 26.

¹¹⁶ Tamtéž, s. 28 – 32.

¹¹⁷ Tamtéž.

¹¹⁸ Tamtéž, s. 33.

¹¹⁹ Tamtéž, s. 34- 48.

¹²⁰ FISCHEROVÁ, Drahomíra. *Analýza rozdílů pracovních příjmů mužů a žen (mzdová diskriminace pohlaví)*. Časopis Sociální práce [online]. 2005, 3, str. 71 - 85. [cit. 2018-11-23]. Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/soubory/2005-3-090221133500.pdf>

situace ovšem je, že ženy mají přibližně stejné příležitosti ke studiu, jako mají muži. Jejich potenciální mateřství však může znamenat snížení šancí na dosažení vyšších akademických titulů. Oproti Millově době je zásadním posunem v rovnoprávnosti, že ženám není od mala vštěpováno, že by se měly podřizovat druhému silnějšímu pohlaví a dělat cokoli, aby se mu zavděčily.

4.2 Pohled na manželství

Mill ve své době charakterizuje manželství jako stav, ve kterém jsou dva subjekty, a jeden je druhému podřízený. Tvrdí, že manželství obsahuje jednostranná privilegia, která jsou ku prospěchu mužům. Ženy byly totiž v minulosti vychovávány k jedinému účelu, aby se vdaly. Dokonce se nedávalo ani na výběr, s kým chtějí či nechtějí být. Muži si je mohli brát násilím, nebo je mohl prodávat vlastní otec. Mill tedy s odkazem na svou dobu vypovídá, že ženy v podstatě neměly žádná práva, ale byly majetkem mužů. Právě manžel byl jejich jediným pánem, který s nimi mohl zacházet podle svého uvážení. Ženy měly dokonce horší postavení než otroci v dobách dřívějších (ti mohli mít alespoň minimální jmění), zatímco ženy neměly nic, protože vše bylo majetkem jejich pánů. Dokonce i děti patřily muži. Žena na ně neměla právo, ani když muž zemřel, leda by jí před smrtí právo udělil. Celý její život byl ovládán jejím pánem a ona nezmohla nic, musela se pokorně přizpůsobit jeho požadavkům a nijak se proti nim nemohla vzepřít.¹²¹

Mill uvádí, že bohužel je v povaze lidské, že neomezená moc v rukou muže v něm vyvolává nejhorší pohnutky a dává mu volnost v konání téměř čehokoli. Žena má proti takovému jednání jedinou možnost – oplácení zlého podobnou měrou. Tímto způsobem hájí sama sebe a zachovává si alespoň nějakou důstojnost, kterou ji muž jako tyran vzal. Aby se předcházelo despotické vládě z jedné či druhé strany, měla by se v manželství vytvořit taková kooperace, aby byla ku prospěchu obou a nebyla omezována svoboda ani jednoho z manželů.¹²² Mill to zdůvodňuje následovně: *„Není pravda, že v dobrovolném spolčení dvou osob jedna musí být absolutním pánem; ještě méně je pravda, že zákon musí rozhodovati, který z nich má jim býti.“*¹²³

¹²¹MILL, J. S. *Poddanství žen*, oddíl I. a II. Přeložil M. B. a C. G. M. Praha: Časopis českého studentva, 1890. s. 49 – 54.

¹²²Tamtéž, s. 61 – 64.

¹²³Tamtéž, s. 65.

Mill se tak zastává názoru, že moc by měla být rozdělena stejnou měrou mezi oba manžele.¹²⁴ Nemělo by být předem stanoveno zákonem, který z nich má v rukou absolutní moc, protože každý jednatel se v různých situacích projevuje individuálně, takže rozdělení moci předem není rozumné. Pokud by si manželé chtěli dopředu rozhodnout, kdo z nich bude oplývat mocí, lze to zahrnout už ve svatební smlouvě. Později by si rozdělili jednotlivé povinnosti a upravili by si podmínky soužití. Podle Milla lze však pokládat za spravedlivé, aby si manželé byli rovni před zákonem, protože rovností v partnerství pěstují ctnost.¹²⁵ Sám také připouští fakt, že i v této době žijí spolu partneři, kteří jsou si rovni. Zákon by nikdy nedostál pokroku, kdyby takové rovnocenné soužití už v minimální míře neexistovalo.¹²⁶ Poměry žen v manželství by se měly změnit. Mill zastává názor: „*Manželství jest jediným skutečným nevolnictvím, zákonem uznaným.*“¹²⁷

Pohled na manželství v minulosti byl velmi zkreslený. Ženy byly otrokyněmi a služkami pro své partnery, protože byly vychovávány k tomu, aby se příliš neprojevovaly a neukazovaly tak svou přirozenou stránku. V dnešní době ženy nejsou tolik utlačované, ale i přesto muži svého silnější postavení mnohdy zneužívají na úkor žen, to se bohužel nezměnilo.

4.3 Rovnoprávnost žen

Mill se domnívá, že doposud měly ženy jen málo možností, aby naplno projevíly svoje schopnosti. Zhodnocuje dobu vlád králů a královen v minulosti. Ženy, i když doposud vládly méně než muži, se projevíly jako schopné. Takovým příkladem je třeba Markéta Rakouská, která byla za vlády Karla V. místodržitelkou Nizozemska, byla velmi obratnou a schopnou političkou. Ženy pocházející z panujících rodin mají však stejnou svobodu jako muži, proto je příhodné říci, že se jim můžou rovnat. Doposud totiž byly drženy v nepřirozeném stavu, který by se nyní mohl změnit. Potřebují získat přirozenou zkušenost, vidět fakta a zabývat se jimi. Jsou citlivější povahy než muži a věcem se přirozeně více věnují a řeší je.¹²⁸

¹²⁴ Tamtéž, s 66 – 71.

¹²⁵ Tamtéž.

¹²⁶ Tamtéž, s. 75.

¹²⁷ Tamtéž, s. 134.

¹²⁸ Tamtéž, s. 92 – 96.

Něžnější pohlaví má i jiné vlastnosti, kterými se stávají více cennějšími nad muži. Podle Milla jsou těmi vlastnostmi chápavost a citlivost.¹²⁹ Muži by se mohli ohradit, že se ženy nechají zaslepit city a jednají podle nich, mohly by dokonce spadnout až k hysterii a nemohly by proto vykonávat určité zaměstnání. Mill se v tomto případě zastává žen tím, že pokud jsou od mala vychovávány svobodně a jsou i fyzicky zdatné, tak stavu hysterie předcházejí, nebo ho mohou ovládnout.¹³⁰ Někteří však praví, že muži mají větší mozek než ženy, proto mají lepší duševní schopnosti. Mill se s tvrzením neztotožňuje a používá argument, že jen proto, že jsou ženy menší postavy, to neznamená, že mají mozek menší. Podle tvrzení by totiž platilo, že větší muži mají lepší schopnosti než ti menší. Sám navíc pokládá mozek za důležitý nástroj vnímání citů a myšlení.¹³¹

Podle Milla mohou mít ženy pozitivní vliv na společnost v tom, že jejich fyzická slabost mnohdy odrazuje od násilí a pomáhá k humanizaci.¹³² Doposud neměly možnost osvobodit se od vlivů vzorů přejatých, protože byly majetkem mužů a ti řídili jejich život, kdyby však nebyly svazovány tímto způsobem, tak by se mohly nechat vést vlastními podněty a vytvořily by tak také něco prospěšného nebo alespoň originálního. Velmi málo žen má na takové věci čas, protože se starají o rodinu a chod domácnosti, nejedná se o povinnost pracnou, ale velmi náročnou na myšlení. Pokud by měly více času a svobody, určitě by byly schopné projevit více schopností než opačné pohlaví. Na muže není kladeno tolik požadavků od společnosti jako na ženu, ta musí být neustále ve střehu a k dispozici společnosti. Díky braní ohledu na rodinu a vztahy v ní, kladou ženy oproti mužům daleko větší zřetel i na ostatní lidi.¹³³

4.4 Výhody rovnoprávnosti

Mill uvádí v knize určité výhody, které souvisejí s rovnoprávností žen.¹³⁴ První z nich se týká manželství a pohledu na něj. Pokud by pár žil spolu v rovnosti a spolupráci, tak by to mělo daleko lepší přínos na vývoj jedince ve společnosti. Pár by měl mít vůči sobě přirozenou autoritu a nezneužívat moc vzájemně nad sebou. Mill uvádí: „*Není pravda, že v dobrovolném spolčení dvou osob jedna musí být absolutním pánem; ještě*

¹²⁹ Tamtéž, s. 101 – 106.

¹³⁰ Tamtéž

¹³¹ Tamtéž, s. 109 – 112.

¹³² Tamtéž, s. 115 – 130.

¹³³ Tamtéž.

¹³⁴ Tamtéž, s. 65.

*méně je pravda, že zákon musí rozhodovat, který z nich má jim býti.*¹³⁵ Poddanost v manželství odporuje zásadám moderní společnosti.¹³⁶

Druhou výhodou spatřuje v tom, že pokud ženy budou moc projevit schopnosti a zvolit si zaměstnání, tak se „*zdvojnásobí řada duševních upotřebitelných schopností k vyšším službám lidstva.*“¹³⁷ Lidstvo tak získá větší intelektuální přírůstek k řízení obecných záležitostí. „*Tento velký přírůstek intelektuální síle lidstva a síle intelektu nutného k dobrému zřízení záležitostí, bylo by lze dosíci částečně lepším a dokonalejším vychováním žen, což by prospívalo rovným krokem i vychování mužů.*“¹³⁸ Ženy by pak měly stejné vychování jako muži, mohly by nadále podle vlastního uvážení rozvíjet schopnosti a naučit se je používat ku prospěchu společnosti.¹³⁹

Další výhodou je dle Millova názoru, že ženy mají daleko lepší mravní vliv.¹⁴⁰ Vznikl podle něj tak, že ženy, které byly obětmi násilí, se proti němu snažily bojovat a řešit konflikty jinak než bojem. Mezi jejich další silné stránky patří to, že v mužích vzbuzují lepší vlastnosti, o kterých si mysleli, že už je dávno nemají – odvahu a rytířskou ctnost. Tyto vlastností v sobě muži pěstují, aby byli ženami obdivováni. Muži by tak konečně mohli projevit něžnost, šlechtnost a galantnost. Kdyby ženy nadále setrvaly v podřízeném stavu, tak by tato mužská vlastnost mohla nadobro zmizet, v tom tedy tkví velká důležitost ženského vlivu na zachování a navrácení rytířského ideálu.¹⁴¹

Základní myšlenkou moderní společnosti je nalézt základ ve spravedlnosti, která zlepšuje pohled nejen na sebe, ale i na ostatní.¹⁴² Myšlenka rovnosti v manželství ukazuje, že pokud je jeden z partnerů podřízen či utlačován tím druhým, tak vztah v podstatě nemá smysl a trpí tím nejen oni, ale i jejich potomci. Ti by mohli mít v budoucnosti tendenci chovat se tak, jak to viděli u svých rodičů. Pokud ženy získají ve

¹³⁵ Tamtéž.

¹³⁶ Mezi zásady moderní společnosti patří nárůst významu jednotlivce ve společnosti (sociální status není nadále určován příslušností ke stavu, ale je určen postavením na trhu). Další důležitým bodem je význam generalizace společenských vztahů, jejíž hlavní podstatou je zevšeobecnění (váže se méně na určité lidi a situace a víc na společnost obecně). Funkční diferenciací se také zasadila o změnu v dosavadním fungování společnosti, protože umožnila jednotlivým systémům se samostatně vyvíjet (ekonomika, právo, apod.). Posledním a neméně důležitým rysem je racionalizace, která se snaží pojímat realitu jako seberegulující celek, který je velice adaptabilní ke změně. (Viz Kolektiv autorů. *Velký sociologický slovník*. 2, P/Ž. Praha: Karolinum, 1996, s. 1200 - 1201.)

¹³⁷ Tamtéž, s. 139.

¹³⁸ Tamtéž, s. 140.

¹³⁹ Tamtéž, s. 133 – 141.

¹⁴⁰ Tamtéž, s. 143 – 146.

¹⁴¹ Tamtéž.

¹⁴² Tamtéž, s. 141 – 144.

společnosti rovnoprávnost, budou tak moc lépe rozvinout své vlastnosti a učit se novým věcem, které jim doposud byly odpírány. Ženy dnešní společnosti se už mohou více vyrovnat mužům. Mill by dnes mohl dodat, že ženy už nejsou pouze slabým elementem v lidském pokroku, ale že se naopak významně podílejí na zlepšení prosperity společnosti. Svou milosrdnou povahou mnohdy přispívají k řešení konfliktů nenásilnou cestou. Jsou však v mnoha směrech muži podceňované, že na některé věci nemají či povolání, ve kterých ženy převažují, nejsou tolik prestižní jako ty s převahou mužů. Podle Milla je povahovým rysem žen, že se starají o druhé více než o sebe. Z toho, že nejčastěji bývají učitelkami, sestřičkami a vychovatelkami, můžeme usuzovat, že si volí povolání, ve kterých uplatňují přirozený sklon pomáhat druhým a pečovat o ně, který vychází z mateřského pudu.¹⁴³

4.5 Shrnutí hlavních argumentů a souvislostí s dalšími tématy

Mill svými argumenty v mnohém překračuje svou dobu, například požadavky na emancipaci žen či chudých vrstev a obhajobou jejich práv. Co se týče postavení žen, dochází k závěru, že neexistuje důvod, aby ženy byly podřízené mužům. Vyvrátil tak po dlouhou dobu zastávané názory určující nižší a neplnohodnotné postavení žen ve společnosti, které ukázal jako zastaralé. Zásadní Millovou myšlenkou je, že nerovnost žen brání pokroku lidstva. Lidé se bojí změny, setrvávají ve status quo. Dosavadní systém je ale pozůstatkem minulosti, neodpovídá tedy na potřeby aktuální situace. Žádný jiný však doposud nebyl vyzkoušen, takže nikdo nemůže přesně vědět, co přinese, ale Mill se v duchu osvícenství pokroku nebrání a změnu vítá.

V očích mnohých také proměňuje nebo aktualizuje pohled na manželství. Se ženami se zacházelo jako s podřízenými, kteří nemají stejná práva jako muži. Někteří by mohli namítat, že i když se ženy v dějinách myšlení projeví, tak nedokázaly nic zásadního, co by nikdo jiný už před nimi nevymyslel. Pravda je, že známe ženy, o kterých toto tvrzení neplatilo (jako v tomto kontextu např. H. T. Mill), ale většinou byly ženy nuceny být stínem svých mužů a neměly tak možnost projevit, k čemu mají talent, protože hlavní prioritou ženy bylo (a je) starat se o rodinu a její prosperitu. Manželství by podle Milla však mělo být založeno na kooperaci obou subjektů, nikdo by neměl být podřízeným a všechny názory by se měly brát na vědomí. Ženy, protože jsou citlivějším pohlavím, mohou navíc své pocity přenášet na druhé a muže tím polidštit. Přínosem

¹⁴³ Tamtéž.

žen je, že konflikty dokáží řešit i vzájemnou dohodou či jinak než násilnou cestou, která provází lidstvo vedené muži.

Mill v eseji *Poddanství žen* spojuje všechny své tehdejší politické a sociální myšlenky. Argumenty zakládá na utilitaristické zásadě „největšího užitku pro co nejvíc lidí“. Pokud tak ženy získají rovnoprávnost, bude to mít nejen užitek pro ně samotné, ale i pro muže, kteří se v leccem mohou od žen přiučit a zlepšit. Následně pak vyvstává potřeba svobody a potřeba spravedlnosti, která je zakořeněná v lidské přirozenosti. Sám se snaží prosazovat myšlenku, že by lidé měli dělat cokoli podle vlastních úsudků, ale musí být schopni si za to nést zodpovědnost. Je zřejmé, že pokud muži přijmou ženy jako sobě rovné, tak nemohou dopředu předvídat, jaké to bude mít důsledky. Princip rovnosti ale společnost posune na novou úroveň.

Podle Milla ženy dále mohou napomoci k nastolení nové vlády ve společnosti, svými názory přispějí k citlivějšímu vnímání důležitých témat společnosti. Měly by mít možnost volit, ale také být voleny do různých funkcí a posílit tak politiku. Pozitivní vliv je spatřován v tom, že jejich přítomnost ve veřejných věcech by mohla dopomoci k potlačení násilí a nacházení nového způsobu řešení konfliktů. Ženy by podle něj měly mít možnost vzdělávat se a hledat nové originální poznatky v dosavadním zkoumání věd.

Závěr

Cílem bakalářské práce bylo shrnout a představit základní okamžiky života J. S. Milla, které se podílely na utváření jeho osobnosti, a propojit je s jeho myšlenkovým odkazem a základními vybranými tématy. Práce se zabývá politickým myšlením J. S. Milla se zaměřením na práva žen. Klíčovým je rovněž dobový kontext. Francouzská a průmyslová revoluce byly důležitými mezníky ve změnách dosavadního řádu evropských zemí a jejich odkaz měl jistě vliv také na světové dění. Lidé se začali více zabývat otázkami (především sociálními), jak zlepšit pozici člověka v nové rychle se rozvíjející společnosti, jak zlepšit postavení chudších občanů (dělnické třídy) a zamezit vykořisťování (zejména pak práci dětí).

Důležitou osobou v Millově životě byl jeho otec James Mill, jehož přísná a důsledná výchova rovněž výrazně přispěla ke vzniku osobnosti, kterou se později stal. Pod dohledem otce se už v brzkém věku učil latině a řečtině, později pak francouzštině a znalost jazyků mu otevřela cestu k dalšímu poznání. Měl velký přehled v literatuře, zejména ale v dějinách a filosofii. S otcovou pomocí se také mladý Mill setkal s utilitaristou Jeremy Benthamem, jehož myšlenky později rozebíral a doplňoval o vlastní originální poznatky. Díky tomu se vedle Benthama stal jedním ze dvou hlavních inspiračních zdrojů utilitarismu dodnes.

Mezi základní díla J. S. Milla patří *Utilitarismus*, *O svobodě*, *Zásady politické ekonomie*, *Kapitoly o socialismu a Úvahy o vládě ústavní*. V díle *Utilitarismus* upravuje Benthamovu teorii „největšího štěstí pro co nejvíc lidí“ a převádí ji do kvalitativní podoby. Oproti Benthamovi se snaží rozlišovat jednotlivé požítky kvalitativně (to znamená, že bere ohled na to, z jakého podnětu počitek pochází), proti původnímu spíše kvantitativnímu posuzování. Bentham ve svém výkladu nezohledňoval individuální práva a lidskou důstojnost.

Svým dílem *Zásady politické ekonomie* volal po zahrnutí politických a sociálních zásad do principů ekonomie. Do úvah zapracoval i myšlenku užitečnosti, která by se měla započítávat do bohatství. Snažil se navrhnout dokonce i několik reforem, aby do budoucna zamezil vykořisťování dělníků a omezil dědické právo. V eseji *O svobodě* se s pomocí historie snaží obhájit, proč je svoboda důležitým aspektem v životě člověka. Lidé by měli konat svobodně podle své přirozenosti, protože to dopomáhá k pěstění individuality a k oceňování sebe sama. Dále se zdokonalovat

mohou, pouze pokud jsou svobodnými jedinci. K podobným myšlenkám se uchyluje i v *Kapitolách o socialismu*, ve kterých „bojuje“ za zlepšení podmínek pro doposud utlačovanou dělnickou třídu. Ztotožňuje se s myšlenkami původních socialistů (třeba s R. Owenem). Pokládá za důležité, aby ve společnosti vzniklo takové politické uspořádání, které dopomůže k pokroku a nikoli ke kroku zpět.

Dalším důležitým dílem v jeho kariéře byly *Úvahy o vládě ústavní*, ve kterých se snažil vybrat takový způsob vlády, který by byl pro společnost ideální. Zdůvodňuje, proč by to měla být právě vláda zastupitelská. Její pozitiva spatřuje v tom, že lidé si budou moci volit zástupce, kteří budou nejlépe zastávat a hájit jejich zájmy, a že se tak lidé budou moci podílet na veřejných i místních zastupitelstvech. Dále chce umožnit volební právo pro všechny dospělé osoby, ale vymezuje také skupiny, které by tímto právem neměly disponovat.

Čtvrtá část bakalářské práce je věnována rozboru jednoho zvoleného díla, které bylo zásadním bodem v Millově myšlení – *Poddanství žen*. Rozbor je založen na analýze a vlastní interpretaci zvolené knihy. Mill veřejně vystupoval s názorem, že by ženy měly mít stejná práva jako muži. Mělo by jim být umožněno volit, vybrat si zaměstnání a vzdělávat se. Je třeba se odpoutat od původních zvyků, které se neztotožňují s pokroky moderní společnosti a kvůli kterým měly ženy doposud omezené možnosti. Mill prohlašoval, že rovnoprávnost žen dopomůže společnosti k dalšímu pokroku. Zabýval se institucí manželství a chtěl umožnit ženám projevit názor nejen ve veřejném, ale i osobním životě.

Mill svými argumenty překračuje dobu, ve které žil, a to například požadavky na emancipaci žen ve společnosti či zlepšení poměrů chudých vrstev a obhajobou jejich práv. Mill se v době, kdy se ostatní báli projevit názor, stal v podstatě hlasem nižších tříd a dopomohl tak k počátku nových reforem ve společnosti. Zásadní tezí díla *Poddanství žen* je, že neexistuje důvod, proč by měly být ženy podřízené mužům. Tvrzení ukázal jako zastaralé, podle jeho názoru brání pokroku lidstva. Nikdo nemůže vědět, co pokrok přinese, protože dosavadní systémy obsahovaly pouze prvky z minulosti, které jsou nyní pokládány za zastaralé, v přijetí nového tak brání pouze strach z něčeho nového. Mill tímto „vystoupil z davu“, protože v duchu osvícenství se pokroku nebránil, ale vítal ho.

Seznam použité literatury

- BEDNÁŘ, Miloslav, LOUŽEK, Marek (ed.). *John Stuart Mill: dvě stě let od narození: sborník textů*. Praha: CEP - Centrum pro ekonomiku a politiku, 2006.
- BERLIN, Isaiah. *Čtyři eseje o svobodě*. Praha: Prostor, 1999, 332 s. Střed, sv. 27.
- COLEMAN, Janet, William E CONNOLLY, David MILLER a Alan RYAN, ed. *Blackwellova encyklopedie politického myšlení*. Brno: Jota, 1995.
- CAPALDI, Nicholas. *John Stuart Mill: A Biography*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.
- ČERVINKA, František. *Robert Owen*. Praha: Orbis, 1949. Kdo je (Orbis).
- HEYWOOD, Andrew. *Politické ideologie*. Praha: Victoria Publishing, 1994.
- HUNT, Lynn. *Francouzská revoluce: politika, kultura, třída*. Brno: Centrum pro studium demokracie a kultury, 2007, 269 s.
- KALNICKÁ, Zdeňka. *Filozofie a feminizmus*. Ostrava: Ostravská univerzita, Filozofická fakulta, 2010, 150 s. Spis OU, č. 226/2010.
- KALNICKÁ, Zdeňka. *Filozofky v dějinách evropské filozofie*. Ostrava: Ostravská univerzita v Ostravě, 2007, 324 s.
- Kolektiv autorů. *Velký sociologický slovník. 2, P/Ž*. Praha: Karolinum, 1996.
- MCDOWALL, David. *An Illustrated History of Britain*. 11th impr. Harlow: Longman, 1997.
- MCGREAL, Ian P. *Velké postavy západního myšlení: slovník myslitelů*. Praha: Prostor, 1997, 707 s. Obzor, sv. 10.
- MILL, J. S. *Chapter on Socialism*. The Floating Press, 2009. s. 120.
- MILL, John Stuart. *O svobodě. 1*. Praha: J. Otto, [1914]. 95 s. Světová knihovna; sv. 10878.
- MILL, John Stuart. *O svobodě. 2*. Praha: J. Otto, [1914]. 109 s. Světová knihovna; sv. 1097-8.
- MILL, J. S. *Poddanství žen*, oddíl I. a II. Přeložil M. B. a C. G. M. Praha: Časopis českého studentstva, 1890. s. 176.
- MILL, John Stuart. *Utilitarismus*. Přeložil Karel ŠPRUNK. Praha: Vyšehrad, 2011.
- MILL, John Stuart. *Úvahy o vládě ústavní. 2. upr. vyd., v nakl. Svoboda 1. vyd.* Praha: Svoboda, 1992, 239 s.
- MILL, J. S. *Vlastní životopis*. Praha: Josef Pelcl, 1901.

SANDEL, Michael J. *Spravedlnost: co je správné dělat*. Přeložil Tomáš CHUDÝ. Praha: Univerzita Karlova v Praze, nakladatelství Karolinum, 2015, 303 s. Politeia.

STAFFORD, William. *John Stuart Mill*. New York: St. Martin's Press. 1999.

ŠIMÁČKOVÁ, Božena. *John Stuart Mill*. Praha: Orbis, 1947. Kdo je (Orbis).

TINKOVÁ, Daniela. *Revoluční Francie 1787-1799*. V Praze: Triton, 2008.

THOMPSON, Mel. *Přehled etiky*. Praha: Portál, 2004, 167 s.

Elektronické zdroje

FIESER, James a Bradley Harris DOWDEN. *The internet encyclopedia of philosophy*. Martin, TN: Internet Encyclopedia of Philosophy Pub.

FISCHEROVÁ, Drahomíra. *Analýza rozdílů pracovních příjmů mužů a žen (mzdová diskriminace pohlaví)*. Časopis Sociální práce [online]. 2005, **3**, str. 71 - 85. [cit. 2018-11-23]. Dostupné z: <http://www.socialniprace.cz/soubory/2005-3-090221133500.pdf>

FUCHS, Kamil; LISÝ, Ján. *Dějiny ekonomického myšlení. Od antického myšlení do marginalistické revoluce v ekonomii*. e-learning Masarykovy univerzity, online Dostupné z: <https://is.muni.cz/elportal/estud/esf/js08/dejiny/web/index.html>

Sociologický ústav: Sociologická encyklopedie. Dostupná z: https://encyklopedie.soc.cas.cz/w/Hlavn%C3%AD_strana